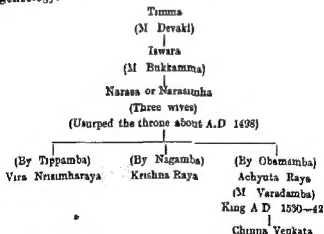
PREFACE

This is a rare historical Kavya not published hitherto It consists of twelve cantos and is composed by the poet Sri Rajanatha, the son of Arunagirinatha, who lived in the 16th century The work treats of the exploits of Achyuta Raya, one of the emperors of the "Never to be forgotten" empire of Vijayanagar Achyuta Raya was the son of Narasimha and succeeded to the throne, his brother Krishna Raya, in the year 1529—30 More than one Epigraphical record contains the following geneology.



There was once a king named Timma among the Tuluva Dynasty of kings in Vijayanagar. His wife was

Devaki Their son was Iswara whose wife was Bukkamma They had two issues Narasimha and Timman The former became the Emperor and captured the fort of Manavadurga and on the Nizam of that place craving his pardon, he gave back the fort to the Nizam, and then subdued Sermgapatam He then overcame the Marawas and took hold of Madura and vanquished Konetiraja Finally he made Vijayanagar his capital He had three queens each of whom gave birth to a son These three sons became kings one after another and the last was Achyuta Raya whose queen was Varadambal Achyuta Raya was crowned as king with his son Chinna Venkatadri as Yuvaraja After he ascended the throne the Prime Minister one day reported to him, that the Chola king had decamped from his kingdom and sought refuge of the king of Chera who had deprived the Pandyan king of his legitimate dominions The Emperor got enraged on hearing this and immediately ordered his forces On an auspicious day he started towards the South and reached Chandragiri Thence he went to Tirupati where he stayed for some time From there he went to Kalahasti and Vishnukanchi Tiruvannamalai was next reached and finally Srirangam Here he halted and sent his brother in law to punish the Chera king Accordingly his brother in law, the son of Salagaraja went through Madura to the shores of the Tambraparni From there he sent his commander in chief against the Chera king Meanwhile the King of Travancore who was

known by the title of "Tiruvadi, hearing of the expedition of the emperor of Vijayanagar, collected his forces and took his stand on the shores of the Tambraparni A regular battle ensued between the two opposing forces with the result that the Vijayanagar army was victorious Immediately, the Chera king handed over the Chola king to Prince Salagaraja and took refuge under him Prince Salagaraja recognised the Chera king and gave back to the Pandyan Chief the dominions that were once his Then desiring to worship God Anantapadmanabha on his return way, he reached the Malaya Mountain and the sea

Such is the history narrated in the first six cantos We have several accounts of the reign of Krishna Raya when the Empire of Vijayanagar was at its zenith but of Achyuta Raya the existing records are very few Hence this Mahakavya is very valuable as a contribution to History When the other six cantos also are published Professor M Rangacharar M A has kindly undertaken to write a critical introduction to the whole work Meanwhile we commend this Part to the critical study of all Sanskrit Scholars

We take this opportunity to thank Pandit T S Kuppuswamy Sastriar who first suggested to us the publication of this work In the preparation of this edition we had the help of six manuscripts, four from Tanjore, one from Adyar and another from the Government Oriental Mss library Being the fist edition the commentator ex

perienced some difficulty in choosing the best readings from the different manuscripts and it is quite probable that with all his care some mistakes might still have crept in. These, we hope to rectify in the second edition

Srirangam
15th March 1907

T. K. Balasubrahmanyam

॥ श्रीः ॥

श्रीराजनाथकविविरचित

॥ अच्युतरायाभ्युदयम् ॥

प्रथमः सर्गः ।

नालीकाक्षमलीकाक्षं नागेशयमगेशयम् ।
विपुंगवध्वजं धाम पुंगवध्वजमाश्रये ॥

श्रीनिवासमनुस्मृत्य श्रीकृष्णो नव्यमार्गेण ।
बालावबोधनकृते कुरुते लघुपञ्चिकाम् ॥

नालीकेति। नालीके कमले इव अक्षिणी यस्य तत् तथोक्तम्। अलीकाक्षमिति च। अलीके ललाटे अक्षि यस्य तत् तादृशम्। नागे आदिशेषे शेते इति तत् तादृशम्। अगेशयमिति च। अगे पर्वते शेत इति तादृशम्। वीना पक्षिणा पुंगवः श्रेष्ठः गरुडः स ध्वजे यस्य तत् तथोक्तम्। पुंगवध्वजमिति च। पुंगवः पुमान् गौः वृषभः ध्वजे यस्य तत् तादृशम्। धाम तेजः विष्णुशिवलक्षणं। आश्रये भजे। **विरोधाभासः** ॥

अव्यादपूर्वो निधिरागमाना-
माद्यो वृषाद्रे पतिरच्युतेन्द्रम् ।
निरीक्षितुं निःस्पृहकाङ्क्षितं यं
निरञ्जना एव जना क्षमन्ते ॥ १ ॥

अव्यादिति । अपूर्व निध्यन्तरविलक्षण । आगमाना शास्त्राणा वेदाना वा, धनागमनाना च । निधि शेवधि । आद्य सर्वजगतामादिम । आद्य इति निधिविशेषण वा । वृषाद्रे पति वृषशैलेश्वर श्रीनिवास । अच्युतेन्द्र एतत्काव्यनायक अच्युतरायम् । अव्यात् रक्षतु । नि स्पृहै अलिप्सुभि, वीतरागैश्च काङ्क्षित अभिलषितम् । य वृषाद्रिपतिनिधिम् । निरीक्षितु द्रष्टुम् । निरञ्जना निध्यञ्जनमितिप्रसिद्धाञ्जनशून्या, विषयलेप रहिताश्च । जना एव । क्षमन्ते शक्नुवन्ति । अन्ये निधय सस्पृहैरेव काङ्क्ष्यन्ते, दृश्यन्ते च साञ्जनैरेवात्रतोऽस्य निधेर्विलक्षणत्वमिति भाव ॥ रूपक व्यतिरेकश्च ॥

धम्मिल्लशैवालधरा विराज-
दपाङ्गमीनाधरविद्रुमाप्ता ।
धन्या पितृच्छायतयाऽब्धिकन्या
तन्यादवन्यां श्रियमच्युतेन्दो ॥ २ ॥

धम्मिल्लेति । धम्मिल्ल चिकुर एव शैवाल शैवल तस्य धरा धारयित्री । विराजन् शोभमान अपाङ्ग नेत्रान्त एव मीन यस्या सा तादृशी । अधर ओष्ठ एव विद्रुम प्रवाल त आप्ता प्राप्ता । अत एव, पितृच्छायतया पितु छायेव छाया यस्या तस्या भावेन पितृतुल्यतये त्यर्थ । धन्या कृतार्था, धनवती च । अब्धिकन्या लक्ष्मी । अवन्यां

भूमौ । अच्युतेन्दो अच्युतरायस्य, विष्णोश्च । श्रिय सपद, शोभा च । तन्यात् करोतु । पितृन्छाया कन्या भाग्यवतीति पत्युरैश्वर्यपोषिणी चेति सामुद्रिका । रूपकं काव्यलिङ्गं च ॥

सुवर्णरूपै शुभनायकाङ्कै-
रौज्ज्वल्यवद्भिर्ध्वनिमद्गुवानैः ।
परिष्कृतादिक्षितिपान्प्रबन्धैः
प्राचेतसादीन्प्रणुम कवीन्द्रान् ॥ ३ ॥

सुवर्णेति । सुवर्णरूपै शोभनवर्णात्मकै, कनकमयैश्च । शुभ नायक नेता मध्यमणिश्च अङ्क चिह्न येषां तै तथोक्तै । औज्ज्वल्यवद्भि कान्त्याद्यगुणविशिष्टै, प्रकाशमानैश्च । ध्वनि ध्वन्याख्योत्तमकाव्यता व्यङ्ग्यमर्यादा वा, शब्द च । अस्तुवानै भासै । प्रबन्धै स्वस्वप्रबन्धैरेव भूषणै । परिष्कृता अलकृता आदिक्षितिपा रामाद्या नृपतय यैस्तान् तादृशान् । प्राचेतसादीन् वाल्मीकिप्रमुखान् । कवीन्द्रान् कविश्रेष्ठान् । प्रणुम स्तुम । णु स्तुतौ अदादि । **समासोक्ति** ॥

कथं नु वर्ण्या भुवि कालिदास-
मयूरमल्लादिमहाकवीन्द्राः ।
पुरातनीं पूरुषभूमिका य-
द्वेषेण धृत्वा विननर्त वाणी ॥ ४ ॥

कथमिति । कालिदासमयूरमल्लादिमहाकवीन्द्रा । भुवि । कथनु येन प्रकारेण । वर्ण्या वर्णयितु शक्या । वाणी सरस्वती । यद्वेषेण येषां कालिदासादीनां रूपेण । पुरातनीं प्राचीना यशसा चिरावस्थायिनीं वा । पूरुषभूमिकां पुरुषवेष पुरुत्वमित्यर्थ । धृत्वा । विननर्त नृत्यति स्म ॥

अस्ति स्मरप्राभृतमक्षि शौरे
रदक्षिणं शेखरपुष्पमैशम् ।
अपां निधेरद्भुतनाट्यविद्या
गुरुश्चकोरीकुलबन्धुरिन्दुः ॥ ५ ॥

अस्तीति । स्मरस्य मन्मथस्य प्राभृत उपायनम् । शौरे विष्णो । अदक्षिण अक्षि वाम चक्षु । ऐश शिवसम्बन्धि । शेखरपुष्प अवतस कुसुम शिवेन शिरसि धार्यमाण इत्यर्थं । अपा निधे समुद्रस्य । अद्भुतकरी या नाट्यविद्या कल्लोलोल्लसनमित्यर्थ तस्या गुरु । चकोराणा कुलस्य समूहस्य बन्धु चकोरीणा कुलबन्धुरिति वा । इन्दु चन्द्र । अस्ति । रूपकम् ॥

प्रायेण य क्षोणिभृदुत्तमाङ्गे
पादार्पणं सत्पथसेवनं च ।
करोत्यरिश्रेणिकदर्थनं च
कुर्वन्तु सर्वे कुलजा ममेति ॥ ६ ॥

प्रायेणेति । य चन्द्र । सर्व । मम । कुलजा वंशजाता । कुर्वन्तु मया क्रियमाण स्वयमपि आचरन्तु । इति मत्वेव । क्षोणिभृतां पर्वताना राज्ञा च उत्तमाङ्गे शिखरे शिरसि च । पादानां किरणाना पादयो चरणयोश्च अर्पण न्यासम् । सत्पथस्य आकाशस्य सन्मार्गस्य च सेवन आश्रयण च । अरिश्रेण्या चक्रवाकसमूहस्य शत्रुगणस्य च कदर्थन उपद्रव च । प्रायेण भूम्ना करोति । अरिशब्दस्य चक्रवाचितया चक्रपर्यायाणा च चक्रवाकबोधकत्वेन प्रकृते चक्रवाकपरत्वम् । श्लेष उत्प्रेक्षा च ॥

सरोजभद्रासनसौमनस्या-
त्सुधाप्रदानात्सुमनोजनानाम् ।
सदापि नाकाश्रयसौहृदाद्य
पुष्णाति चर्यां पुष्पत्रयीयाम् ॥ ७ ॥

सरोजेति । य । सरोजाना पद्माना भद्रस्य विकासरूपस्य मङ्गलस्य असने निरसने सौमनस्यात् प्रीत्या । पक्षे सरोजमेव भद्रासन सिंहासन तत्र सौमनस्यात् प्रियत्वात् । सुमनोजनाना देवानाम् । सुधाप्रदानात् अमृतप्रदानात् । उभयत्र तुल्यम् । सदा सर्वदापि । नाकस्य आकाशस्य आश्रये आश्रयेण सौहृदात् स्नेहात् । पक्षे सदा सर्वदा । पिनाकस्य तदा ख्यस्य शिवधनुष आश्रय सौहृदात् । पुष्पत्रयीया ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपमूर्ति त्रयसबन्धिनीम् । चर्यां क्रियाम् । पुष्णाति करोति । श्लेषनिदर्शने ॥

वियुक्तवर्गे विहितप्रताप
संयुक्तलोके सरसप्रभाव ।
उदञ्चितो राजपदानुकूल
यो मण्डल धारयतेऽनुरक्तम् ॥ ८ ॥

वियुक्तेति । य । वियुक्तवर्गे विरहिसमूहे, पक्षे अयुक्तकारिणा शत्रूणां वा गणे । विहित कृत प्रताप प्रकृष्ट ताप , कोशदण्डज तेजश्च येन स तथोक्त । संयुक्तलोके परस्परसमिलितमिथुनजने, पक्षे युक्तकारिणि जने मित्रजने वा । सरस आर्द्र प्रभाव महिमा, प्रकृष्टा भाव आशा यश्च यस्य स तादृश । उदञ्चित उदयमापन्न, पूजितश्च सन् । राज पदस्य रञ्जयतीति व्युत्पत्त्या नृपतिवाचकस्य राजेति शब्दस्य राज

स्थानस्य वा अनुकूल अनुगुण यथा तथा । रानेति पद चन्द्रनृपत्युभय वाचकम् । मण्डल स्वविम्ब, राष्ट्र च । अनुरक्त रक्तवर्ण, अनुराग विशिष्ट च । धारयत ' धारयते नु रक्तम् ' इति पाठान्तरम् ॥

आशाभिपूर्तेरनुरूपमेव
वर्षन्प्रकर्षाद्वसुमण्डलानि ।
औदार्यभाजामवनीरुहाणा
व्यनक्ति य सोदरताविलासम् ॥ ९ ॥

आशेति । य । आशाना दिशा, मनोरथाना च अभिपूर्तें पूरणस्य । अनुरूप अनुगुणमेव । वसुमण्डलानि किरणसमूहान्, धनराशीश्च । प्रकर्षात् आधिक्येन । वर्षन् सन् । औदार्य दातृत्व भजन्तीति तेषाम् । अवनीरुहाणा वृक्षाणा कल्पतरूणामित्यर्थ । सादरताया सहोदरत्वस्य विलास शोभाम् । कल्पकतरूणा चन्द्रस्य च समुद्रादुत्पन्नत्वादिति भाव । व्यनक्ति प्रकाशयति ॥

क्षेमकर कैरवससदा यो
वाम हरस्येक्षणमेव नैकम् ।
उदीर्यतेऽन्यजनैर्द्वितीय
सचिन्त्यते चक्रकुलैस्तृतीयम् ॥ १० ॥

क्षेमकर इति । कैरवससदा कुमुदखण्डानाम् । क्षेमकर । य । हरस्य । एक वाम ईक्षण एव न । किं तु अध्वन्या पथिका य जना तै । हरस्य, द्वितीय ईक्षण सूर्यरूप चक्षु । उदीर्यते । चक्रकुलै चक्रवाक

समूहे । तृतीय अग्निरूप ईक्षण नेत्रम् । सचिन्त्यते विचार्यते । पथिकपु चक्रवाकेपु च विषये चन्द्रस्य तापकरत्वादिति भाव । उल्लेख• ॥

कथ ब्रुवे यस्य कलानुयक्ता
आलोकमात्रादपि चञ्चरीका ।
व्याकुर्वते कैरवपीठिकासु
विद्याविशेषान्विषमायुधीयान् ॥ ११ ॥

कथमिति । कथ केन प्रकारेण । ब्रुवे वर्णयामि । चञ्चरीका भ्रङ्गा । यस्य चन्द्रस्य । आलोक प्रकाश दर्शन च । आलोक एव आलोकमात्र तस्मादपि । कलानुयक्ता कलासु विद्यासु अनुयक्ता सवद्धा । कलाभि विद्याभि अनुयक्ता युक्ता वा । पक्षे कले अव्यक्तमधुरध्वनौ अनुयक्ता सन्त । कैरवाण्येव पीठिका विद्यापीठानि तासु । स्थिता सन्त । विषमा युधीयान् मन्मथसबन्धिन । विद्याविशेषान् विद्याभेदान् । व्याकुर्वते विवृण्वन्ति । यस्य कलानिभत्वम् " इति पाठान्तरम् । रूपकम् ॥

विमोहिनीं यो विधुरेत्य मूर्ति
सुधा ददान सुमनोजनाय ।
अस्वप्नवृत्त्याश्रयतोऽवतार
आलक्ष्यते यस्तमसो निहन्ता ॥ १२ ॥

विमोहिनीमिति । य विधु चन्द्र, विष्णुश्च । सुमनोजनाय देवेभ्य । सुधां अमृतम् । ददान प्रदिशन्, सुधाप्रादानायेत्यर्थ । विमोहिनीं विशेषेण मोहयति द्रष्टॄन् आश्चर्यपरवशान् करोतीति ता मोहिनीसज्ञकस्त्रीरूपां च । मूर्ति स्वरूपम् । एत्य प्राप्य । अस्वप्नवृत्ते

प्रकाशदशाया आश्रयत आश्रयणात्, पक्षे अस्वप्रवृत्तीनां देशाना आश्रयत आश्रयणात् तद्रक्षणार्थमित्यर्थ । अवतार अपगतनक्षत्र विरलनक्षत्र इति यावत्, सुप्रसिद्ध अवतारश्च । आलक्ष्यते दृश्यते, अवतारत्वेन ज्ञायत इत्यर्थ । चन्द्रे प्रकाशमाने नक्षत्राणि नातीव सन्तीति स्थिति । तथा च मुरारि । 'भूयस्तराणि यदुडूनि तमस्विनीषु ज्योत्स्नीषु च प्रविरलानि तत प्रतीम ।' इति । यत् यस्मात्कारणात् । तमस अन्धकारस्य, राहोश्च । निहन्ता नाशक । 'अवतारमालक्ष्यते यस्तमसो नियन्ता ।' इति पाठान्तरम् । श्लेष, उत्प्रेक्षा रूपक वा ॥

आचारतो धर्म इवावदाता-
दयाधितो हर्ष इवात्मबोधात् ।
ततो बुधाख्यस्तनयस्ततोऽभू-
च्छम श्रुतानामिव सप्रदायात् ॥ १३ ॥

आचारत इति । तत अनन्तरम् । अवदातात् परिशुद्धात् । आचारत आचारात् । धर्म इव । आत्मबोधात् आत्मज्ञानात् । अबाधित श्रेष्ठ । हर्ष आनन्द इव । श्रुताना शास्त्राणा श्रवणाना वा । सप्रदायात् । शम शान्तिरिव । तत तस्माच्चन्द्रात् । बुधाख्य बुधनामा । तनय पुत्र । अभूत् उत्पन्न । **मालोपमा** ॥

पुरूरवा पुण्यफलादतोऽभू
दभूतपूर्वाभ्युदयस्य यस्य ।
प्रशस्तिमुद्रालिखनाद्विशाल
प्रत्यर्थिवक्ष फलक किलासीत् ॥ १४ ॥

पुरूरवा इति । अत अस्मात् बुधात् । पुण्यफलात् पुण्यफलेन ।

इद अत इत्यस्य विशेषण वा । पुरुरवा तन्नामा राजा । अभूत् । अभूतपूर्वं पूर्वं कस्याप्यजात अभ्युदयो यस्य तस्य तादृशस्य । यस्य पुरूरवस । प्रशस्तिमुद्राया प्रशस्तिचिह्नस्य लेखनात् । विशालम् । प्रत्यर्थिना शत्रूणां वक्ष उर । फलकम् । आसीत् किल । तदेव हि फलक, यत्र लिख्यत इति भाव । अनेन शत्रूणा वक्षासि बाणै कीलितानीति परमार्थ । प्रशस्तिमुद्रालिखनात्, फलक फलकत्वेन सभाव्य मानम् । प्रत्यर्थिवक्ष । विशाल वीना पक्षिणा शाला । विभाषा सेनासुरेति नपुसकत्वमित्यर्थे । लिखनमित्यत्र गुणाभावश्चिन्त्य । लिखतेरकुटादि त्वात् । उत्प्रेक्षा ॥

> आयुस्ततोऽभूदधिभूरवन्त्या
> प्रभिद्य शक्त्या परभूभृत य ।
> हेतुर्यशोहसविजृम्भणाना
> मेति प्रथा स्कन्द इवेन्दुमौले ॥ १५ ॥

आयुरिति । अवन्त्या भूम । अधिभू नायक । आयु तन्नामा राजा । इन्दुमौले परमेश्वरात् । स्कन्द सुब्रह्मण्य इव । तत पुरुरवस । अभूत् । य । शक्त्या बलेन तदाख्यायुधेन च । परभूभृत शत्रुनृपति उत्कृष्ट क्रौञ्चपर्वत च । प्रभिद्य भित्त्वा । यशांसि हसा इव यशास्येव हसा वा यशोहसा, पक्षे यशासीव हसा, तेषां विजृम्भणाना विलासा नाम् । हेतु सन् । प्रथां विख्यातिम् । (स्कन्द इव) एति प्राप्नोति ॥

> नाथ पृथिव्या नहुषाभिधोऽस्मा-
> ज्जज्ञे यदाज्ञाजनितावतसा ।

वृन्दारका नो बहुमन्वते स्म
　　मन्दारमालां मधुपात्तगन्धाम् ॥ १६ ॥

नाथ इति । अस्मात् आयुषः । नहुषाभिधः नहुषनामा । पृथिव्याः नाथः राजा । जज्ञे जातः । वृन्दारकाः देवाः । यस्य नहुषस्य आज्ञया जनितः संपादितः अवतंसः शेखरः येषां ते तादृशाः सन्तः । मधुपैः भृङ्गैः, मद्यपायिभिश्च आत्तगन्धां गृहीतसौरभ्यां, अभिभूतां च । मन्दारमालाम् । न बहुमन्वते न गणयन्ति । नहुषः इन्द्रपदं प्रापेति पुराणम् ॥

अस्मादभूद्विस्मयभूर्ययाति-
　　र्भयातिरेकस्तिमिताभियातिः ।
कुलाधिनाथस्य कला इवान्या
　　विधोर्व्यधाद्यो विशदैर्यशोभिः ॥ १७ ॥

अस्मादिति । अस्मात् नहुषात् । विस्मयभूः आश्चर्यभूमिः । भयातिरेकेण भयाधिक्येन स्तिमिताः स्तब्धीकृताः अभियातयः शत्रवः यस्य स तथोक्तः । ययातिः तन्नामा नृपतिः । अभूत् । यः ययातिः । विशदैः धवलैः । यशोभिः कीर्तिभिः । कुलाधिनाथस्य कूटस्थस्य । विधोः चन्द्रस्य । अन्याः । कलाः भागान् । व्यधात् उत्पादयामासेव ॥

अजायताव्याजसुहृत्प्रजानां
　　स धूर्वहस्तुर्वसुरुर्वरायाः ।
अस्य प्रतापांशुमता विचित्र-
　　ममित्रकान्ता ज्वलिता यदन्तः ॥ १८ ॥

अजायतेति । प्रजानाम् । अव्याजसुहृत् अकृत्रिमं मित्रम् । उर्व-

राया सवसस्याख्याया भूम । धूवह धुरन्धर । स प्रसिद्ध । तुर्वसु । अनायत । अस्य तुवसो । प्रताप तेन एव अशुमान् सूर्य तेन । अमित्राणा शत्रूणा का ता स्त्रिय । पक्षे मित्रस्य सूयस्य कान्ता उपत्र मित्रकान्ता तद्भिन्ना अमित्रकान्ता चन्द्रका ता इत्यर्थ । अन्त हृदये । ज्वलिता उत्तप्ता प्रदाहाय । आसानति यत् सत्, चित्र आश्चय भूतम् । सूर्ये प्रकाशमान सूयकान्ता एव ज्वलन्तीति स्थिति । अमित्रकान्तौज्ज्वल्य तु विस्मयकरमिति भाव । विभावना ॥

सचारिण शौर्यरसा इवामे
  नेत्राध्यनीना इव नीतिसारा ।
सजीववन्धा इव सद्गुणौघा
  सौजन्यमुद्रा इव सप्रतीका ॥ १९ ॥

नाभागवीप्सा नहुषानुवादा
  निमेर्विभाषा नृगमूर्तिभेदा ।
द्विरुक्तयो दाशरथेर्दिलीप
  स्यावृत्तयो धर्मभुवो विकल्पा ॥ २० ॥

मदावला भासलदानकेल्या
  महीभृता पक्षहतौ महेन्द्रा ।
ससत्त्वताया सरितामधीशा
  पञ्चानना किं च समक्तितायाम् ॥ २१ ॥

शेत्र इत्यर्थः। कुण्डलित॰ कुण्डलनाख्यचिह्नविशेषं प्रापित॰, पक्षे मण्डलीकृतः कर्णवेष्टनं कृतो वा। आसीदिति यत्। तत्। युक्तम्। यत्र लिखितस्य ग्रन्थस्य वैयर्थ्यं तत्र कुण्डलना क्रियते इति सम्प्रदाय.। 'तदोजसस्तद्यशसः स्थिताविमौ वृथेति चित्ते कुरुते यदा यदा। तनोति भानोः परिवेषकैतवात्तदा विधिः कुण्डलनां विधोरपि॥' इति नैषधे। उत्प्रेक्षा॥

प्रतिक्ष्मापावलि पर्यटन्त्या
वीरश्रियो विश्रमहेतुबाहुः।
श्रीतिम्मभूपाज्जितभूस्ततोऽभू-
द्यशोधनादीश्वरभूमिपालः॥ २५॥

प्रतिक्ष्मापेति। प्रतिक्ष्मापावलि प्रतिराजसमूहम्। पर्यटन्त्या भ्रमन्त्या.। वीरश्रियः वीरलक्ष्म्याः। विश्रमस्य विश्रान्तेः हेतुभूतौ बाहू यस्य स तथोक्तः। जिता भू येन स तादृशः। ईश्वरभूमिपाल. ईश्वरनामा राजा। यशोधनात्। तत. तस्मात् तिम्मभूपात्। अभूत्॥

वृषाङ्कयोरीश्वरयोर्विभूति-
मुपेयुषोरेष परं विशेषः।
राजोत्तमाङ्गे रचिताङ्घ्रिरेक-
स्तत्पादधन्यस्वशिरा यदन्यः॥ २६॥

वृषेति। वृष धर्म. वृषभश्च अङ्कः भूषण चिह्न च ययोस्तयोः तथोक्तयो.। विभूतिं ऐश्वर्यं भस्म च। उपेयुषो. प्राप्तयोः। ईश्वरयोः ईश्वरराजस्य शिवस्य च। एष परं एष एव। विशेष. भेदः। एकः ईश्वरनृपतिः। राज्ञां उत्तमाङ्गे शिरसि। रचिताङ्घ्रि. न्यस्तपादः। अन्यः ईश्वरः शिवस्तु।

अपत्रपामंहतिवैभवेन
सुरद्रुमाणामपि सूचयन्तः ।
तदन्वये पुण्यफलादवन्यां
धन्या बभूवुर्धरणीभुजोऽन्ये ॥ २२ ॥

कलापकेन वर्णयति — सञ्चारिण इत्यादिना । अग्रे पुरस्तात् । सञ्चारिणः सञ्चरणशीलाः । औदार्यरसा इव । नेत्रयोः चक्षुषोः अध्वनीनाः पथिकाः नेत्रगोचरा इत्यर्थः दृश्यमाना इति यावत् । नीतिसारा इव । सजीवबन्धाः सप्राणाः । सद्गुणानां ओघाः समूहा इव । सप्रतीकाः शरीरिणः । सौजन्यस्य सुजनतायाः मुद्राः स्वरूपाणीव (स्थिताः) नाभागस्य तदाख्यस्य नृपतेः वीप्साः । नहुषस्य अनुवादाः । निमेः विभाषा । नृगस्य मूर्तिभेदाः स्वरूपभेदाः । दाशरथेः रामस्य । द्विरुक्तयः । दिलीपस्य आवृत्तयः । धर्मभुवः धर्मपुत्रस्य । विकल्पाः । अत्र वीप्सा दिशब्दाः पर्यवसानगत्या सादृश्यगमकाः । तथा च प्रयुज्यते । 'द्विर्भावः पुष्पकेतोर्विबुधविटपिनां पौनरुक्त्यं विकल्पश्चिन्तारत्नस्य वीप्सा तपनतनुभुवो वासवस्य द्विरुक्तिः । द्वैतं देवस्य दैत्याधिपमथनकलाकेलिकारस्य कुर्वन्नानन्दं कोविदानां जगति विजयते श्रीनृसिंहक्षितीन्द्रः ॥' इति ॥ मांसल अधिक यत् दान वितरणमेव दान मदजल तस्य केल्यां लीलायाम् । मांसलदानकेलिरिव मांसलदानकेलिरिति विशिष्टे रूपकं वा । मदावलाः गजाः । महीभृतां राज्ञामेव पर्वतानाम् । पक्षाः सहाया एव पक्षाः गरुतः तेषां हृतौ नाशने छेदे इत्यर्थः । महेन्द्राः । सत्त्व सत्त्वगुणः सत्त्वानि व्यवसाया वा तान्येव सत्त्वानि जन्तूनि तैः सह वर्तन्त इति ससत्त्वाः तेषां भावः ससत्त्वता तस्याम् । यद्वा ससत्त्वता गाम्भीर्यम् । सरिता अधीशाः समुद्राः । किं च । शक्तिः बलमेव शक्तिः आयुधविशेषः

तरसहितता सशक्तिता तस्याम् । षडानना सुब्रह्मण्या । अहते दानस्य वैभवेन महिम्रा । सुरद्रुमाणा कल्पवृक्षाणामपि । अपत्रपा लज्जाम् । सूचयन्त उत्पादयन्त । धन्या सुकृतिन । अन्ये । धरणीभुज राजान । अवन्याम् । पुण्यफलात् । तस्य तुर्वसो अन्वये वंशे । बभूवु जाता । क्रमेण उत्प्रेक्षा, उपमा, रूपकं अतिशयोक्तिश्च ॥

नालीकिनीनायकवद्ग्रहेषु
नीहारभूमीधरवन्नगेषु ।
बलासुहृद्वारणवद्गजेषु
तेषु प्रतीतोऽजनि तिम्मभूप ॥ २३ ॥

नालीकिनीति । ग्रहेषु चन्द्रादिषु । नालीकिन्या पद्मिन्या नायक सूर्य स इव । नगेषु पर्वतेषु । नीहारभूमीधरवत् हिमवत्पर्वत इव । गजेषु । बलस्य तदाख्यदानवस्य असुहृत् शत्रु इन्द्र तस्य वारण गज ऐरावत इत्यर्थ , स इव । तेषु तुर्वसुकुलोत्पन्नेषु राजसु । तिम्मभूप तिम्माख्यो राजा । प्रतीत विख्यात । अजनि बभूव ॥

निजेन दोष्णा निखिलां धरित्री-
मस्मिन्वहत्यङ्गदनिर्विशेषम् ।
तद्युक्तमीशेन तदोरगाणा
कुलोद्वह. कुण्डलितो यदासीत ॥ २४ ॥

निजेनेति । अस्मिन् तिम्मभूपे । निजेन । दोष्णा भुजेन । निखिला समस्ताम् । धरित्रीं भूमिम् । अङ्गदनिर्विशेष अङ्गदतुल्य यथा तथा । वहति सति । ईशान परमेश्वरेण । उरगाणा सर्पाणाम् । कुलोद्वह कुलश्रेष्ठ

स्फुटीचकारास्य पुनर्वितीर्य
शौर्यं तथौदार्यमवार्यचर्यम् ॥ २९ ॥

महीति । महीपतिः नृसिंहनृपतिः । मानवनाम दुर्गम् । वाक्‍यधिनाथेन सम तुरुष्कराजेन सह । गृहीत्वा । अस्य सम्बन्धसामान्ये षष्ठी अस्मै इत्यर्थः । अस्येत्यस्य स्फुटीचकारेत्यन्वयो वा । पुनः । वितीर्य दत्त्वा । अवार्यचर्यं अनिवारितप्रक्रमम् । शौर्यम् । तथा । औदार्यं दातृत्वं च । स्फुटीचकार प्रकाशयामास ॥

प्रायोऽर्णवे सेतुकृतोऽवतारः
प्राग्जन्मसंस्कारवशादिवैषः ।
सेतुं विधायाम्भसि सह्यजायाः
श्रीरङ्गपूर्वां नगरीं जहार ॥ ३० ॥

प्राय इति । प्रायः प्रायेण । । अर्णवे समुद्रे । सेतुकृतः सेतुनिर्मातुः श्रीरामभद्रस्येत्यर्थः । अवतारः । एषः नरसिंहराजः । प्राग्जन्मसंस्कारः पूर्वजन्मवासना तद्वशादिव । सह्यजायाः कावेर्याः । अम्भसि जले । सेतुम् । विधाय । श्रीरङ्गपूर्वां नगरीं श्रीरङ्गपट्टणम् । जहार वशीचकार । उत्प्रेक्षा ॥

कंसं यथा कैटभजिद्बलेन
समन्वितः सैनिकमल्लहन्ता ।
मदप्रवृत्तं मरवं मथित्वा
महीमहेन्द्रो मधुरामहार्षीत् ॥ ३१ ॥

कंसमिति । महीमहेन्द्र नृसिंहभूपतिः । बलेन सैन्येन पक्षे बलरा

मेण च । समन्वितः । सैनिकमल्लानां सैन्येषु बलवतां हन्ता व्यापादकः, पक्षे सैनिकमल्लस्य चाणूराख्यस्य मल्लस्य हन्ता सन् । मदेन दर्पेण प्रवृत्तः युद्धाय प्रवृत्तः अयथामुक्तः वा । मरवं मरवजातीयं तदातनं नृपतिम् । कंसभजित् कृष्णः । कंसं यथा कंसमिव । मथित्वा हत्वा । मधुरां पाण्ड्यराजधानीं दक्षिणदेशस्थां मधुरापुरीम्, पक्षे सुप्रसिद्धां मधुरानगरीम् । अहार्षीत् हृतवान् । उपमा ॥

> महेन्द्रलोकं मरवाय दत्त्वा
>
> मध्येसमीकं मधुरां स जह्रे ।
>
> महीयसामेष महीपतीनां
>
> नयो विपक्षेष्वपि नान्यथा स्यात् ॥ ३२ ॥

महेन्द्रेति ॥ स नृसिंहभूपतिः । मध्येसमीकं युद्धमध्ये । मरवाय । महेन्द्रलोकं स्वर्गम् । दत्त्वा । मधुरां मधुरानगरम् । जह्रे हृतवान् । महीयसां श्रेष्ठानां । महीपतीनां राज्ञाम् । एष नयः स्वल्पस्वीकारपूर्वकमधिकप्रदानरूपा रीतिः । विपक्षेषु शत्रुष्वपि । अन्यथा । न स्यात् । युद्धे मृतानां वीराणां स्वर्गो भवतीत्यागमः । 'कावेरीमाशु बद्ध्वा बहुलजलरयां तां विलङ्घ्यैव शत्रुं जीवग्राहं गृहीत्वा समिति भुजबलात्तच्च राज्यं तदीयम् । कृत्वा श्रीरङ्गपूर्वं तदपि निजवशे पत्तनं यो बभार कीर्तिस्तम्भं निखाय त्रिभुवनभवनस्तूयमानापदानः ॥ चेरं चोलं च पाण्ड्यं तमपि च मधुरावल्लभं मानभूषं वीर्योदग्रं तुरुष्कं गजपतिनृपतिं चापि जित्वा तदन्यान् । आगङ्गातीरलङ्काप्रथमचरमभूभृत्तटान्तं नितान्तं ख्यातः क्षोणीपतीनां स्रजमिव शिरसां शासनं यो व्यतानीत् ॥' इति श्रीकृष्णरायताम्रशासने नृसिंहराजवर्णनम् ॥ अर्थान्तरन्यासः ॥

क्षुधापतन्त सह कुञ्जरौघै
कोनेटिराज क्षुभितान्यसैन्य ।
जग्राह पाणौ जगदेकवीरो
जयाब्धिकन्यामपि जन्यभूमौ ॥ ३३ ॥

क्रुधेति ॥ जगदेकवीर लोकैकशूरो नृसिंहराय । बाहुलकात् 'एकवीर' इति साधु । यद्वा एकेषु मुख्येषु वीरयते पराक्रमते इति व्युत्पत्ति कार्या । क्षुभितानि क्षोभ प्राप्तानि अन्यसैन्यानि शत्रुसेना येन तथोक्त सन् । कुञ्जरौघै गजसमूहै सह । क्रुधा कोपेन । आपतन्त योद्धुमागच्छन्तम् । कोनेटि(रि) राज कोनेटिनामक नृपम् । जयाब्धिकन्या जयलक्ष्मीमपि। जन्यभूमौ युद्धभूमौ पितृगृहे च । पाणौ जग्राह करे गृहीतवान्, युद्धे भयेन पलायमानस्य कोनेटिराजस्य हस्तमग्रहीत्, अन्यत्र जयलक्ष्म्या पाणिग्रहणमकार्षीदित्यर्थ । 'जन्य हट्टे परीवादे समामे च नपुसकम् । जन्या मातृवयस्यायां जन्य स्याज्जनके पुमान् । त्रिपूत्पाद्य जनिनोश्च नवोढाज्ञातिभृत्ययो । वरस्निग्धेऽपि' इति विश्व । **तुल्ययोगिता** ॥

प्रयाणमाशाविजयाय तस्य
प्रायो गृहप्राङ्गणभूविहार ।
दानान्यहो षोडश विश्रुतानि
जातानि दैनदिनमेव कृत्यम ॥ ३४ ॥

प्रयाणमिति ॥ तस्य नृसिंहराजस्य । आशाना दिशा विजयाय । प्रयाणम् । प्राय । गृहस्य प्राङ्गणभुवि चत्वरप्रदेशे विहार लीला, लीला

सञ्चरणमदत्तामित्यर्थः । विश्रुतानि प्रसिद्धानि । षोडश । दानानि । दिने दिने भवं, प्रतिदिवसमनुष्ठीयमानानीत्यर्थः । कृत्यं कर्म । जातानि । अहो इत्याश्चर्ये । षोडश दानानि च 'भूम्यासनं जलं वस्त्रं प्रदीपोऽन्नं ततः परम् । ताम्बूलं छत्रगन्धाश्च माल्यं फलमतः परम् । शय्या च पादुका गावः काञ्चनं रजतं तथा ।' इत्युक्तानि ॥

तस्यातिवर्षेण तथा बुधानां
पूर्णासु जाताः करशुक्तिकासु ।
मुक्ता यशोमूर्तिजुषो विभूषा
कण्ठेऽभवन्ककुबङ्गनानाम् ॥ ३५ ॥

तस्येति ॥ तस्य स्वातौ धनानाम् अतिवर्षं अतिशयितं दानमेव स्वातिवर्षं स्वातीनक्षत्रयुक्तकालोत्पन्ना वृष्टिः तेन । बुधानां विदुषाम् । करा हस्ता एव शुक्तिकाः मुक्तास्फोटाः तासु । तथा । पूर्णासु भृतासु । जाताः । यशोमूर्तिजुषः कीर्तिरूपधारिण्यः । मुक्ताः मुक्ताफलानि, तत्कीर्तय एव मुक्ताफलानीति भावः । ककुभः दिश एव अङ्गनाः स्त्रियः तासाम् । कण्ठेषु । विभूषा आभरणानि । अभूवन् । स्वातीवर्षे शुक्तिकासु पतिता अम्बुधारा मुक्ताफलानि भवन्तीति प्रसिद्धिः । 'स्वात्यां सागरशुक्तिमध्यपतितं तन्मौक्तिकं जायते ।" इति भर्तृहरिसुभाषितम् । "स्वाती सपत्नी किल तारकाणां मुक्ताफलानां जननीति रोषात् । सा रोहिणी नीलमसूत रत्नं हृतास्पदं गोपवधूकुचेषु ॥' इति श्रीकृष्णकर्णामृतम् । रूपक उत्प्रेक्षा च ॥

गौरिव्यटव्यां भयं प्रकाश्य
पथ प्रदोषं प्रति याप्यमाना ।

कूलंकषक्षुत्तरलैः कुमारै-
र्व्रीडामवापुर्विमतास्तदीयाः ॥ ३६ ॥

गौरिति ॥ तदीयाः नृसिंहराजसम्बन्धिनः । विमताः शत्रवः । कूलंकषया समधिकया क्षुधा बुभुक्षया तरलैः चपलैः दुरवस्थैरित्यर्थः । कुमारैः बालकैः । अटव्यां वने । गवयं गोसदृशं मृगविशेषम् । गौः इति इयं धेनुरिति । भ्रमादयं गवयमानीय प्रकटय्य तं दर्शयित्वेत्यर्थः । पयःप्रदोहं प्रति क्षीरदोहनमुद्दिश्य । बाध्यमानाः मुहुर्मुहुर्निर्बन्धेन क्लेश्यमानाः सन्तः । व्रीडां लज्जाम् । अवापुः प्राप्तवन्तः । **भ्रान्तिमदलङ्कारः** ॥

प्रयातुमेतत्प्रतिभूपतीनां
प्राणानिलो नाक्षमताहवेषु ।
व्यलम्बतैषां वदनेषु तृण्यां
विलोक्य किं वाहमृगोऽदसीयः ॥ ३७ ॥

प्रयातुमिति ॥ आहवेषु युद्धेषु । एतस्य नरसिंहराजस्य ये प्रतिभूपतयः शत्रुराजाः तेषाम् । प्राणानिलः प्राणवायुः । प्रयातुं निर्गन्तुम् । न अक्षमत न शक्तोऽभवत् । तत्र हेतुमुत्प्रेक्षते — **व्यलम्बतेति** । अदसीयः अमुष्य वायोः सम्बन्धी । वाहमृगः वाहनभूतो हरिणः । एषां शत्रुनृपाणाम् । वदनेषु मुखेषु । तृण्यां तृणसमूहम् । विलोक्य । (तल्लोभेन) व्यलम्बत विलम्बमकरोत्किम् । वायोर्वाहनं मृग इति पुराणेषु । अत एव पृषदश्व इति तस्य नाम । तृणदर्शनेन तद्भक्षणाय प्रवृत्तस्य स्ववाहनस्य हरिणस्य विलम्बात् न शत्रुनृपतीनां वदनात्प्राणानिलः प्रचचालेति विशिष्टोत्प्रेक्षा । युद्धेषु तृणमुखानभयार्थिनो नृपतीनयं ररक्षेति तात्पर्यम् । अशक्ता मुखेन तृणवहनं शरणागतिचिह्नमिति युद्धसंप्रदायः ॥

प्रकाशमानादिशि तत्प्रतापा-
　त्प्रायेण लब्ध्वा परिभूतितापम् ।
पतिस्त्विषां पङ्कजकोरकेषु
　कालं नयत्येष करं निधाय ॥ ३८ ॥

प्रकाशमानादिति ॥ एष । त्विषां पतिः सूर्यः । दिशि । प्रकाशमानात् दीप्यमानात् । तस्य प्रतापात् कोशदण्डजतेजसः । परिभूत्या पराभवेन जातः यः तापः तम् । लब्ध्वा । (शैत्यापचाराय) पङ्कजकोरकेषु पद्ममुकुलेषु । करं हस्तं किरणं च । निधाय निक्षिप्य । कालम् । प्रायेण । नयति गमयति । उत्प्रेक्षा । तत्प्रथमं प्रायेणेति पदम् । एषमन्यत्रापि ॥

यस्यौकसोरत्न विभोर्वसूना
　बलाभियातेरमरावतीव ।
विभापुरी विस्मयभूरमुष्य
　विशिष्य राज्ञोऽजनि राजधानी ॥ ३९ ॥

यस्यौकसेति ॥ अमुष्य । राज्ञः । विशिष्य विशेषतः । विस्मयम् आश्चर्यस्थानम् । विभापुरी । वसूनां धनानाम् । विभोः प्रभोः कुबेरस्यार्थं । यस्यौकसारा अलकापुरीव । बलाभियाते इन्द्रस्य । अमरावतीव । राजधानी । अजनि जाता । जनी प्रादुर्भावे इत्यस्माल्लुङि "दीपजन" इति चिण् ।

पिलेद्रयेशं त्रिममिन्ययेल
　गृह्णन्ति यत्रैयश्रुतावगाहा ।

आलोक्य तन्मौलिमणीनलात-
मोहेन मुञ्चन्ति पुनर्मदेभाः ॥ ४० ॥

विलेशयेति ॥ यस्या. विद्यापुर्याः खेयेषु परिखासु कृतः अवगाहः प्रवेशः यैस्ते तथोक्ताः । मदेभाः मत्तगजा । बिले शेरत इति बिलेशयाः सर्पाः तेषा ईश श्रेष्ठम् । बिस मृणालम् । इति अवेत्य मत्वा । गृह्णन्ति । पुन, पश्चात् । तस्य विलेशयेशस्य मौलिमणीन् फणारत्नानि । आलोक्य । अलातमोहेन अङ्गारखण्डभ्रमेण । मुञ्चन्ति विसृजन्ति । **भ्रान्तिमान् उदात्तं च** ॥

सुधाभुजो यत्सदनध्वजेषु
स्वैरं नभोलङ्घनजाङ्घिकेषु ।
न जानते नन्दनवल्लरीणा-
मुपघ्नविन्यासभुव. प्रयासान ॥ ४१ ॥

सुधेति ॥ यस्या सदनध्वजेषु गृहकेतुदण्डेषु । स्वैरं स्वेच्छया निष्प्रतिबन्धमित्यर्थ । नभस· आकाशस्य लङ्घने तरणे जाङ्घिकेषु जङ्घालेषु आकाशतरणपर्याप्तेष्वित्यर्थ, आकाशादुपर्यपि सुदूर गच्छत्स्विति यावत् । सुधाभुज देवा । नन्दवल्लरीणा नन्दनोद्यानलतानाम् । उपघ्नाना आ-श्रयभूतवृक्षाणा विन्यासभुव. स्थापनेन जायमानान् । प्रयासान् । न जानते न विदन्ति । **अतिशयोक्तिः** ॥

कपोतकापोतकरिणो वलारेः
श्लथासु यत्सौधमणिच्छटासु ।

मदाम्बुरेखाजुषि तत्प्रदेशे
मग्ना द्विरेफा मणयो भवन्ति ॥ ४२ ॥

कपोलेति ॥ यस्या सौधाना प्रासादाना मणिच्छटासु रत्नपङ्क्तिषु । बलारे. करिण ऐरावतस्य । कपोलरागात् गण्डस्थलघर्षणात् । श्यामु गलितासु सतीषु । मदाम्बुरेखाजुषि मदजलरेखायुते । तत्प्रदेशे तस्मिन् स्थले । मग्ना गन्धलोभेन निलीना । द्विरेफा भ्रमरा । मणय रत्नानि । भवन्ति ॥

सयत्ननिर्यत्नगतिर्गवाक्ष-
मार्गे यदुच्चैर्मणिहर्म्यरुद्ध ।
प्रायेण पक्षद्वितये प्रवृद्धि-
परिक्षयौ निन्दति नन्दतीन्दु ॥ ४३ ॥

सयत्नेति ॥ इन्दु चन्द्र । यस्या उच्चैर्मणिहर्म्यै उन्नतै रत्नमयैर्धनिना वासगृहै रुद्ध गमने प्रतिबद्ध । गवाक्षमार्ग वातायनपथे । सयत्ना शुक्लपक्षे वृद्धे सप्रयासा निर्यत्ना कृष्णपक्षे ह्रासात् निष्प्रयासा च गति गमन यस्य स तथाक्त सन् । पक्षद्वितये शुक्लकृष्णपक्षयो । (क्रमेण) प्रवृद्धिपरिक्षयौ पुष्टिहानी । प्रायेण निन्दति । नन्दति च । अत्र सम्भावनामात्रमिति नोत्प्रेक्षा ॥

सौधाग्रकेल्या यदणूदरीषु
शातार्पितप्रस्मृतभूषणासु ।
ऐश्वर्यवन्तस्तरव सुराणा-
मौदार्यमुद्रा ध्रुवमाश्रयन्ते ॥ ४४ ॥

सौधेति ॥ यस्या विद्यमाना अणूदर्य कृशोदर्य स्त्रिय तासु ।

सौधाग्रकेल्या प्रासादाग्रविहारकाले । शाखासु अर्पितानि लम्बितानि प्रसृतानि विस्तृतानि भूषणानि याभिस्तासु तथोक्तासु सतीषु । (तैर्भूषणै) ऐश्वर्यवन्त समृद्धिमन्त । सुराणा तरव कल्पवृक्षा । औदार्यमुद्रा दातृत्व प्रसिद्धिम् । आश्रयन्ते भजन्ति । ध्रुवम् । उत्प्रेक्षातिशयोक्ती ॥

मदावलाना कटमध्यवान्तै-
मदैर्नदीमातृकता प्रयाता ।
यशोतुरुर्वीकमितुर्यशोभि-
रशोभि भूराश्रितसस्यलास्या ॥ ४५ ॥

मदावलेति ॥ मदावलाना गजानाम् । कटमध्यवान्तै गण्डस्थल मध्यगा तै । मदै मदजलै । नदी माता पालिका यस्या सा नदीमातृका तस्या भाव नदीमातृकता ता जलसमृद्धिमित्यर्थ । प्रयाता । भू भूमि । आश्रित सस्याना लास्य नर्तन अभिवृद्धि या सा तथोक्ता सती। यशतु यस्य नायकस्य। उर्वीकमितु राज्ञ । यशाभि कीर्तिभि । अशोभि शोभिता ॥

मखावतीर्णेषु महीसुराणा
मरुत्सु शून्या नगरी मघोन ।
प्रजासमाजे परिणाहिलक्ष्म्या
प्रयाति यस्या न समानकक्ष्याम् ॥ ४६ ॥

मखेति । मरुत्सु देवेषु । महीसुराणा ब्राह्मणानाम् । मखावतीर्णेषु याग प्रत्यागतेषु सत्सु । शून्या जनशून्या । मघोन पुरी इन्द्रनगरी अमरावती । प्रजासमाजे प्रजासमूहे । परिणाहिना विस्तारवती लक्ष्म्या श्री

यथा तथोक्तया । यस्या । समानकक्ष्या सम्बन्धितिर्ति सादृश्यमित्यर्थ । न प्रयाति । काव्यलिङ्गमतिशयोक्तिश्च ॥

उपर्यध. पुष्पफलैर्द्रुम-
मुद्यानमामोद्य दिव भुव च ।
आबालवारिण्यनुबिम्बदम्भा-
द्रसातल रञ्जयतीव यस्याम् ॥ ४७ ॥

उपरीति । यस्याम् । उद्यान आराम । उपरि उपरिभागे । अध अधोभागे च । (क्रमेण) पुष्पाणि फलानि च तैः । उद्यम आप्य सन् । दिव स्वर्गम् । भुव भूमि च । आमोद्य वासयित्वा सतोष्य च । आबालवारिणि आलवाल्जले । अनुबिम्बदम्भात् प्रतिबिम्बव्याजात् । रसातल पातालम् । रञ्जयति रक्त करोति गताप्ययतीव । पुष्पफलसमृद्धिमन्तोऽद्भुतनाश्च तस्या पुरि वृक्षा इति भाव । अपह्नुति उत्प्रेक्षा उदात्त च ॥

वियत्तरूणा व्यतिघट्टितासु
शाखाञ्चलै सौधपताकिकासु ।
साधर्म्यभाजा शतमन्युपुर्या-
मदण्डलास्येन समीक्ष्यते या ॥ ४८ ॥

वियदिति । या नगरी । सौधपताकिकासु प्रासादध्वजदण्डेषु । वियत्तरूणां कल्पवृक्षाणाम् । शाखाञ्चलै शाखाग्रै । व्यतिघट्टितासु सघर्षं प्राप्तासु सतीषु । साधर्म्यभाजा सादृश्य प्राप्तया । शतमन्युपुर्या इन्द्रनगर्या सह । मदण्डलास्या दण्डलीलासाहेनेव स्पर्धादि कुर्वाणेत्यर्थ । समीक्ष्यते दृश्यते । उत्प्रेक्षा ॥

पूषोत्पलेशावपि पुष्पवन्ता
वितीव यत्रोपवनी कृतेर्ष्यौ ।
प्रवर्द्ध्य चैतद्रिपुमन्तरन्ध
पादार्पण न क्षमते तदीयम् ॥ ४९ ॥

पूषेति ॥ यत्र नगर्याम् । उपवना उद्यानम् । पूषा सूर्य उत्पलेश चन्द्र तावुभावपि । पुष्पवन्तौ पुष्पसहितौ पुष्पवच्छब्दवाच्यौ । इति । कृतेर्ष्यौ ईर्ष्यायुतेम । अन्त स्था तत्प्रदेशे । एतयो सूर्याचन्द्रमसो रिपु शत्रुम् । अन्ध तम । प्रवर्द्ध्य प्रकर्षण पोषयित्वा । तदीय सूर्याचन्द्रम स्सबन्धि । पादार्पण चरणविन्यास ।करणप्रवेश च । न क्षमत न सहते । 'एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ ।' 'अन्ध तमस्यपि । इत्यमर ॥

स्पृशत्युदस्तेन विधावुदग्र
पादेन यत्सौधपितामहाण्डम् ।
समन्तत कन्दलतीन्दुकान्त
निष्यन्दसन्दोहनिभाद्द्युसिन्धु ॥ ५० ॥

स्पृशतीति ॥ विधौ च द्र एव विष्णौ । उदस्तेन प्रसारितेन ऊर्ध्व क्षिप्तेन च । पादेन किरणेनैव चरणेन । उदग्र उन्नतम् । यस्या सौध एव पिता महाण्ड ब्रह्माण्ड तत् । स्पृशति सति । समन्तत समन्तात् । इन्दुकान्तनि ष्यन्दनिभात् चन्द्रकान्तनिष्यन्दव्याजेन । द्युसिन्धु गङ्गा । कन्दलति प्रसवति । रूपक अपह्नुतिश्च ॥

आद्यैरपि क्षोणिपतिप्रकाण्डै-
राकाङ्क्षणीयस्त्वयशोऽवतार ।

वसन्स तस्यां वसुधापतीना
कन्यामणी काञ्चनपर्यणैपीन् ॥ ५१ ॥

आद्यैरिति ॥ आद्यैः क्षोणिपतिप्रकाण्डैः पुरातनैर्नलनहुषरामादिभि र्नृपतिश्रेष्ठैरपि । आकाङ्क्षणीय स्पृहणीय स्वयशोऽवतार निजकीर्तिप्र सरो यस्य स तथोक्त । स नृसिंहराज । तस्यां विद्यापुर्याम् । वसन् सन् । वसुधापतीनां राज्ञाम् । काञ्चन । कन्यामणी प्रशस्ता कन्यका पर्यणैपीत् परिणीतवान् ।

तिस्रो नृपस्येत्यभवन्नभीष्टा-
स्तिप्पाम्बिका तासु च नागमाम्बा ।
पट्टाभिषिक्ता पतिदेवताना-
मुत्तंसभूपामणिरोबमाम्बा ॥ ५२ ॥

तिस्र इति ॥ तासु परिणीतासु राजकन्यकासु । तिप्पाम्बिका नाग माम्बा । पट्टाभिषिक्ता महिषी । पतिरेव देवता यासां तासां पतिदेवताना पतिव्रतानाम् । उत्तमभूषामणि चूडामणिभूता । ओबमाम्बा च । इति तिस्र । नृपस्य नरसिंहराजस्य । अभीष्टा प्रिया । अभवन् ॥

तिप्पाम्बिकायां द्विजसंपदेऽभू-
द्विख्यातिमान्वीरनृसिंहराय ।
नागाम्बिकायां नरसावनीन्द्रो-
त्कीर्तिंकरोऽजायत कृष्णराय ॥ ५३ ॥

तिप्पाम्बिकायामिति ॥ नरसावनीन्द्रो नरसिंहराजस्य । द्विजाना ब्राह्मणानां संपदे संपदर्थम् । तिप्पाम्बिकायाम् । विख्यातिमान् प्रसिद्ध ।

ग्रयो नीलिम्न नैल्यस्य अपदेशात् व्याजात् । मुषित चोरित ।
कैतवापह्नुतिः ।

उदरस्थितमुत्पलेक्षणाया

कुलदीप कुमुदिन्यधीश्वरेण ।

अभिरक्षितुमर्भक विसृष्टा

रजनीवाजनि रोमराजिरेखा ॥ ३ ॥

उदरेति॥ उत्पलेक्षणाया इन्दीवराक्ष्या । अस्या राश्या । रोमराजि रोमावलि । उदरस्थित कुक्षिस्थम् । कुलदीप वंशप्रदीपकम् । अर्भक शिशुम् । अभिरक्षितुम् । कुमुदिन्या अधीश्वरेण चन्द्रेण । विसृष्टा प्रेषिता । रजनी रात्रिरिव । अजनि जाता । उत्प्रेक्षा ॥

अवतार इति स्वय मुरारे-

रुदरस्थ शिशुरुत्पलेक्षणाया ।

बलिवैभववञ्चनानुकूल

वपुषा वृद्धिजुषा विभाव्यते स्म ॥ ४ ॥

अवतार इति ॥ उत्पलेक्षणाया । उदरस्थ । शिशु । वलीना त्रिवल्या वैभवस्य गुरुत्वस्य प्रकर्षदर्शनस्येति यावत् , वञ्चनाया प्रतारणाया तदपनयनस्येत्यर्थ , अनुकूल अनुगुण यथा तथा । पक्षे बवयो रभेदात् बले विरोचनसुतस्य दानवस्य यत् वैभव महिमा तस्य वञ्चनाया प्रतारणाया तदपनोदनस्येत्यर्थ , अनुकूल यथा तथा । वृद्धि जुषते भजते इति तेन । वपुषा शरीरेण । स्वय आत्मना । मुरारे विष्णो । अवतार त्रिविक्रमावतार । इति । विभाव्यते स्म अमन्यत । काव्यलिङ्गम् ॥

कुचकोकयुगे निधाय कार्ष्ण्यं
मुग्ध श्वेतिमकौमुदीं तथाङ्गे ।
नियत कृत्स्नेतुरन्वकार्षी-
ज्जठरस्थो जगदीशसूनुरिन्दो ॥ ५ ॥

कुचेति ॥ जठरस्थ उदरस्थित । जगदीशसूनु राजकुमार । कुचौ स्तनावेव कोकौ चक्रवाकौ तयो युगे अग्रभाग एव वदन तस्मिन् । कार्ष्ण्यं नैल्यमेव तु लाञ्छित वैवर्ण्यम् । निधाय कृत्वा । तथा । मुग्ध ओवसम्बन्धाया । अङ्गे । श्वेतिमा धावल्यमेव कौमुदी चन्द्रिका ताम् । विधाय । कृत्स्नेतु वदनायरस्य कुलसूत्स्यस्यसय । इन्दो । नियत ध्रुवम् । अन्वकार्षीत् अनुकरोति स्म । अनुकरोत प्रयोगे कर्मणि षष्ठी करण महाविशेषी । यथा 'अनुकरोति भगवतो नारायणस्य' इति कादम्बरी । उपमा ॥

प्रसमीक्ष्य पयोधर मृगाक्ष्या
मुखत श्यामलिमानमश्नुवानम् ।
अपि गर्भघनोदये व्यलासी-
दजहत्प्रीतिरहो स राजहंस ॥ ६ ॥

प्रसमीक्ष्येति ॥ स । राजहंस राजश्रेष्ठा नरसिंहभूपतिरेव हंस विशेष । गर्भस्य घन सान्द्र य उदय अभिवृद्धि स एव घनोदय मेघाविर्भावसमय वर्षाकाल इति यावत् , तस्मिन्नपि । मुखत अग्र भागे । श्यामलिमान नैल्यम् । अश्नुवान आप्नुवन्तम् । पयोधर कुच मेव मेघम् । प्रसमीक्ष्य विलोक्य । अजहती अत्यजन्ती प्रीति य स

वीरनृसिंहराय । नागाम्बिकायाम् । कीर्त्याकर यशोनिधि । कृष्णरायश्च । अजायत जात ॥

अनन्यसामान्यतया धरायां

दानेन तौ ख्याततरावभूताम् ।

आद्यस्तयोर्दैन्यमुषा द्विजाना-

मन्योऽपि वैगुण्यमुषा परेषाम् ॥ ५४ ॥

अनन्येति ॥ तयो वीरनृसिंहरायकृष्णरायथो । आद्य वीरनृसिंह राय । अन्य कृष्णरायोऽपि । तौ । (क्रमेण) द्विजानाम । दैन्य कार्पण्य मुष्णाति अपनयतीति तेन । दानेन । परेषां शत्रूणाम् । वैगुण्य विगुणस्य वैकल्यमित्यर्थ , तत् मुष्णातीति तेन दु खजनकेनेति यावत् । दानेन छेदनेन । ददातेर्द्यतेश्च ल्युटि दानशब्दो निष्पन्न । अनन्यसामान्यतया असाधारण्येन । धराया भूमौ । ख्याततरौ अत्यन्त प्रसिद्धौ । अभूताम । एतावत्पर्यन्त प्रायेणोपजाति । क्वचिदिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रे अपि ॥

मणिमिव खनिभूर्महीसुराशी

रभिमतमर्थमिवाम्बुराशिवेला ।

उडुरमणमिवेयमोबमाम्बा

भुवनहिताय बभार गर्भभारम् ॥ ५५ ॥

मणिमिति ॥ खनिभू आकरभूमि । मणि रत्नमिव । महीसुराशी ब्राह्मणाशीर्वाद । अभिमत इष्टम् । अर्थ इव । अम्बुराशि समुद्रस्य वेला अम्बुविकृति । उडुरमण चन्द्रमिव । इय ओबमाम्बा । भुवनस्य लोकस्य हिताय । गर्भभारम् । बभार धृतवती । **मालोपमा** । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥

इति प्रथम सर्ग ॥

द्वितीयः सर्गः ।

शरकाण्डविपाण्डुना मुखेन
स्तनयोरप्युपजातमेचकिम्ना ।
परिणेतृमुदा सम तदासी
त्प्रकट दौहृदलक्ष्म पक्ष्मलाक्ष्या ॥ १ ॥

अथ गर्भचिह्नानि वर्णयति— शरेत्यादिना । तदा । पक्ष्मले अक्षिणी यस्यास्तस्या पक्ष्मलाक्ष्या ओवमाम्बाया । दौहृदलक्ष्म गर्भचिह्नम । शरकाण्डवत् काशगुच्छवत् विपाण्डुना गौरेण । मुखेन वदनेन । उपजात मचकिमा नैल्य यस्य तन तथोक्तेन । स्तनयो कुचयो । मुखेन अग्रभागेणापि । परिणतु नायकस्य । मुदा सन्तोषेण । सम साकम् । प्रकट व्यक्तम । आसीत् । अनुमानम् ॥

तनयानुपलम्भसभवो यो
नृपतेरैक्ष्यत नीलिमा मुखेन्दौ ।
कुचयो स युगेन कोमलाङ्ग्या
मुषितश्चूचुकनीलिमापदेशात् ॥ २ ॥

तनयेति ॥ तनयस्य पुत्रस्य अनुपलम्भेन अनुत्पत्त्या सम्भव यस्य तथोक्त । य । नीलिमा श्यामत्व वैवर्ण्यमिति यावत् । नृपते । मुखेन्दौ मुखचन्द्र । ऐक्ष्यत दृष्ट । स नीलिमा । कोमलाङ्ग्या सुकुमारगात्र्या ओवमाम्बाया । कुचयो स्तनयो । युगेन युग्मेन । चूचुकस्या स्तना-

तथोक्तः सन् । व्यलासीत् विलसति स्म । अहो इत्याश्चर्ये । हंसस्य घनोदये प्रीत्याविर्भावो विस्मयस्थानमिति भावः । **रूपकं विरोधाभासश्च** ॥

मुहुरुच्छ्वसितं मुखेन तन्व्या
नयनाभ्यां सह नर्तितप्रसादम् ।
अवलग्नमिवान्तरङ्गमासी-
दवनीपालशिखामणेरशून्यम् ॥ ७ ॥

मुहुरिति ॥ अवनीपालशिखामणेः राजचूडामणेर्नरसिंहराजस्य । अन्तरङ्गं मनः । तन्व्याः ओबमाम्बायाः । मुखेन (सह) उच्छ्वसितं उच्छ्वाससहितम् । आसीत् । मुखस्य उच्छ्वासः निश्वासः । हृदयस्य तु उच्छ्वासः समाश्वासः संतोष इति यावत् । नयनाभ्यां तस्याः नेत्राभ्यां सह । नर्तितः अभिवृद्धः प्रसादः प्रसन्नता दुःखकालुष्याभावः अन्यत्र धावल्य यस्य तत्तथोक्तम् । आसीत् । (तथा) अवलग्न तस्याः मध्यमिव । अशून्य वैकल्यरहितं तत्तत्कार्यविचारचतुरं पक्षे पुष्टं च । आसीत् । **सहोक्तिः उपमा च** ।

उद्भूजगदद्भुतोदयाना-
मुचितो गर्भमुपेयुषोऽर्भकस्य ।
महितो भुजधामविभ्रमाणां
महिलारत्नमनोरथप्रचारः ॥ ८ ॥

उद्भूदिति ॥ जगति लोके अद्भुतानां आश्चर्याणां उदयाः उत्पत्तयः तेषाम् । उचितः अनुगुणः । गर्भम् । उपेयुषः प्राप्तवतः । अर्भकस्य शिशोः । भुजयोः यत् धाम तेजः तस्य विभ्रमाणां विलासानाम् । महितः

पूजिन तं पूजित तदनुरूप ज्ञान यावत्। यद्वा जगदद्भुतादयाना भुवधा मविभ्रमाणा जात । महित श्रेष्ठ । महितारसस्य श्रीमत्स्य आव माम्याया मनोरथस्य दोहदस्य प्रचार प्रचार । उद्भूत् उत्पन्न ।

सुदती महतीषु सिन्धुमुक्ता-
स्वनवाप्यादरमाहवाजिरेषु ।
कमितु करवालखण्डिताना
करिणा कुम्भमणीगणानवाञ्छीत् ॥ ९ ॥

सुदतीति ॥ शोभना दन्ता यस्या सा सुदती राज्ञी । महतीषु श्रेष्ठासु । सिन्धो समुद्रात् आनीता या मुक्ता मुक्ताफलानि तासु । आदर प्रीतिम् । अनवाप्य अलब्ध्वा । आहवाजिरेषु युद्धाङ्गणेषु । कमितु भतु । करवालेन खड्गेन खण्डिताना मस्तकस्थले दारिताना‌म् । करिणा गजानाम् । कुम्भेषु शिरःसु विद्यमाना या मण्य मौक्तिकानि तेषा गणान् समूहान् । अवाञ्छीत् आमरणाय ॥

ललनाव्यजनानिलैर्न किञ्चि-
च्चकमे सौधगता श्रमं विनेतुम् ।
अलसैद्रत कन्धराधिरूढा
श्रवणोपान्तसमीरणै करेणो ॥ १० ॥

ललनेति ॥ (सा) सौधगता प्रासादमारूढा राज्ञी । श्रमं तदारोहणजन्य परिश्रम तदुद्भूत स्वेदसलिलमिति यावत् । ललनाभि परिचारिकाभि स्त्रीभि वीज्यमानाना व्यजनाना तालवृन्ताना अनिलै वात । विनेतु अपनोदयितुम् । किञ्चित् इषदपि । न चकमे न

३

इच्छति स्म। (किंतु) कन्धरा करेणोर्ग्रीवा तत्पृष्ठमित्यर्थ, अधिरूढा अधिष्ठिता सती। करेणो गजवध्वा। श्रवणोपान्ताभ्यां कर्णाञ्चलाभ्यां जायमाने समीरणे वायुभि श्रम अपनेतुम्। अत अत्यर्थम्। ऐच्छत अभ्यलष्यत्॥

पदमर्पयितु नच प्रसून-
प्रकरेष्वीषदपि प्रगल्भमाना।
महिषी भृशकर्कशेषु चूडा-
मणिषु द्वेषिमृगीदृशामियेष ॥ ११ ॥

पदमिति ॥ प्रसूनप्रकरेषु कुसुमोच्चयेषु (अपि) पद चरणम्। अर्पयितु विन्यसितुम्। ईषदपि किंचिदपि। न च प्रगल्भमाना न शक्नुवती। महिषी पट्टाभिषिक्ता ओवमाम्बा। भृशकर्कशेषु नितान्तकठिनेषु। द्वेषिमृगीदृशां शत्रुस्त्रीणाम्। चूडामणिषु शिरोरत्नेषु। पद अर्पयितुम्। इयेष वाञ्छति स्म॥

मुकुरेऽभिमुखीकृते सखीभि-
र्मुखमालोकि न मुद्रितेन्दुगर्वम्।
विमतैणदृशां विनीतवाचां
विपुलाक्ष्या विमले कपोल एव ॥ १२ ॥

मुकुर इति ॥ विपुलाक्ष्या विशालनयनया राज्ञ्या। मुद्रित नियमित निरस्त इत्यर्थ, तादृश इन्दुगर्व चन्द्रमद येन तादृशम्। मुखम्। सखीभि। अभिमुखीकृते पुरतो धृते। मुकुरे दर्पणे। न आलोकि न दृष्टम्। (किंतु) विनीता विनयसम्पन्ना वाक् यासां तासां तथोक्तानाम्। विमतैणदृशां रिपुस्त्रीणाम्। विमले निर्मले। कपोले गण्डस्थल एव। आलोकि वीक्षितं वीक्षितुमभिलषितमिति वा॥

अवधीर्य नदीरतिप्रसन्ना
हरिणाक्ष्या मुहुरालुलोकिषासीत् ।
परिपन्थ्यबलाश्रुवाहिनीषु
प्रथमानाञ्जनयोगपङ्किलासु ॥ १३ ॥

अवधीर्येति ॥ अतिप्रसन्ना. अत्यन्तस्वच्छा. । नदी. । अवधीर्य तिरस्कृत्य विहायेत्यर्थ. । प्रथमानेन वर्द्धमानेन समधिकेन अञ्जनयोगेन कज्जलसम्पर्केण पङ्किलासु कलुषासु । परिपन्थिनां शत्रूणां अबलानां स्त्रीणां अश्रुवाहिनीषु नयनजलनदीषु विषये । हरिणाक्ष्याः राजमहिष्याः । मुहुः । आलुलोकिषा आलोकितुमिच्छा । आसीत् ॥

कदली ललितोरुकाण्डसाम्ये
जनयामास न जातु सौमनस्यम् ।
अदर्शीयविखण्डनैकशौण्डा
करिशुण्डेव नृसिंहकम्बुकण्ठ्याः ॥ १४ ॥

कदलीति ॥ कम्बु शङ्ख इव कण्ठः यस्याः सा कम्बुकण्ठी नृसिंहस्य कम्बुकण्ठी तस्याः । ऊरुकाण्डसाम्ये ऊरुदण्डसादृश्यविषये । ललिता मनोहरा । कदली रम्भा । सौमनस्यं प्रीतिम् । जातु कदाचिदपि । न जनयामास न उत्पादितवती । (परं तु) अदर्शीयविखण्डनैकशौण्डा कद-लीमपि (कदलीवर्गं) ऊरुविषये मया सादृश्यप्रश्नेन विधीयता या । करिशुण्डा गजहस्त एव । सौमनस्यं जनयामास ॥

अपहाय सुमानि हासपात्रा-
ण्यपि पादाब्जलताडनास्पदानि ।

प्रमदं परमाणुमध्यमाया
सुदतीगीतिसुधोचितानि चेतु ॥ १५ ॥

अपहायेति ॥ परमाणुवत् अतिसूक्ष्मं मध्यमं मध्यं यस्यास्तथा
जाया रारया । हासस्य स्मितस्य पात्राणि गोचरभूतानि स्मितेन विक
स्यमानानीत्यर्थं , परिहासपात्राणि च । सुमानि नम्गरकुसुमानि । (तथा)
पादाग्रेन पादाग्रेण यत् ताडनं तस्य आस्पदानि विषयान् स्त्रीणां
पादाघातेन पुष्प्यन्तीत्यर्थं , तिरस्कार्याणीति च । सुमान अशोकपुष्पा
ण्यपि । अपहाय परित्यज्य । सुदतीनां स्त्रीणां गीतिसुधया गानामृतेन
उचितानि परिचितानि गीतिसुधाया उचितानि अनुगुणानीति वा,
गानेन विकसन्तीत्यर्थं , उपचारार्हाणि चेति गम्यते । सुमानि नमरकु
सुमान्येव । प्रमदं सतोषम् । तेनु चकु । अपहाय विद्यमानानीति योज
नया स्वयमुपपत्ति । महाकविप्रयोगाणामेव बहुशः उपलम्भात् समानक-
र्तृकस्य प्राथिम्यमिति बहव । 'स्त्रीणां स्पर्शात्प्रियङ्गुर्विकसति बकुलः
शीधुगण्डूषसेकात्पादाघातादशोकस्तिलककुरबकौ वीक्षणालिङ्गनाभ्याम् ।
मन्दारो नर्मवाक्यात्पटुमृदुहसनाच्चम्पको वक्त्रवाताच्चूतो गीतान्नमेरु
र्विकसति च पुरो नर्तनात्कर्णिकार ॥'

अथ पुंसवनादिकं यथाव-
द्विहितं कर्म विशामधीश्वरेण ।
तनयस्य तदीयगर्भभाजो
विभवस्येव नयो विवृद्धयेऽभूत् ॥ १६ ॥

अथेति ॥ अथ अनन्तरम् । विशां अधीश्वरेण जनाधिपेन नृसिंह
राजेन । यथावत् यथाशास्त्रम् । अर्हार्थे वति । विहितं अनुष्ठितम् ।

पुसवनादिक पुमान् सूयतेऽनेनेति पुमवन नाम कश्चन सस्कार, तत्र भूति। वर्म। तदीयगर्भभाज ओषमाम्नागर्भजुष। तनयस्य सूनो। नय नीति। विभवस्य ऐश्वर्यस्येव। विवृद्धये अभ्युदयाय। अभूत्। उपमा ॥

अथ वैजनने दिने शुभयौ
हरिणाक्षी नृपतेरसूत सूनुम्।
वसुधातिभरापनोदहेतु
वसुदेवप्रमदेव वासुदेवम् ॥ १७ ॥

अथेति ॥ अथ पश्चात्। वैजनने सूतिमासे। शुभ अस्यास्तीति शुभयु तस्मिन्। दिने। नृपते हरिणाक्षी राज्ञी। वसुधाया भूमे य अतिभर अधिको भार तस्य अपनोदस्य अपनयनस्य हेतु कारण भूतम्। सूनु पुत्रम्। वसुदेवप्रमदा देवकी। (तादृश) वासुदेव कृष्णमिव। असूत प्रसूतवती। उपमा ॥

सुदृशामजनिष्ट सूतिगेहे
सुतजन्मोत्सवसूचनो निनाद।
उदयत्युडुपान्धवे विमन्धे-
र्धृतमौरर्यविपर्ययस्य लक्ष्यं ॥ १८ ॥

सुदृशामिति। सूतिगेहे प्रसवगृहे। सुदृशां स्त्रीणाम्। सुतजन्मोत्सवसूचन पुत्रोत्पत्तिमहत्सूचक। निनाद कलकल। अजनिष्ट जात। उडुपान्धवे चन्द्रे। उदयति उदयमाने सति। अब्धे समुद्रस्य। लक्ष्यं सीचय। धृत मौरर्यस्य मुखरताया कोलाहलस्येत्यर्थ विपर्यय अभाव

याभिस्तास्तथोक्ता । (भवन्ति) किम् । न भवन्त्येवेत्यर्थ । दृष्टान्तालङ्कार ॥

अवनीरमणैर्वितीर्णमाद्यै-
रगमत्प्राक्तनता यशोदुकूलम् ।
तदिद नवमेष दास्यतीति
प्रमदेनेव दिशो दश प्रसेदु ॥ १९ ॥

अवनीति ॥ आद्यै अवनीरमणै प्राक्तनै राजभि । वितीर्णं दत्तम् । यश कीर्तिरेव दुकूल क्षौमम् । प्राक्तनता जीर्णताम् । अगमत् गतम् । एष उत्पन्न कुमार । नव नूतनम् । तदिद यशोदुकूलम् । दास्यति । इति । प्रमदेन सतोषेणेव । दश दिश । प्रसेदु प्रसन्ना बभूवु । **उत्प्रेक्षा** ॥

अपनीतरज कणानुषङ्गा
परितोषाश्रुभरैरिव प्रजानाम् ।
मरुतो व्यवलन्त मन्दमन्द
नवगन्धोदयनर्तितद्विरेफा ॥ २० ॥

अपनीतेति ॥ मरुत वाता । प्रजानाम् । परितोषाश्रुभि आनन्दबाष्पप्रवाहैरिव । अपनीत निरस्त रज कणानुषङ्ग धूलीकणसबन्ध येषा ते तथोक्ता । नव नूतन अनाघ्रात इत्यर्थ, तादृश य गन्ध परिमल तस्य उदयेन प्रसारणेन नर्तिता मादिता तर्पिता वा द्विरेफा भ्रमरा यैस्त तथोक्ताश्च सन्त । मन्दमन्दम् । व्यवलन्त वान्ति स्म । **उत्प्रेक्षा** ॥

नरपालकनन्दनो रिपूणा
नगरीरेष गरीयसीर्वितीर्य ।

परितोपयिता ममेति नूनं
प्रननर्त ज्वलनः प्रदक्षिणार्चिः ॥ २१ ॥

नरेति ॥ एषः नरपालकनन्दनः राजकुमारः । गरीयसीः बृहत्तराः । रिपूणां शत्रूणाम् । नगरीः पुराणि । वितीर्य प्रदाय । मम । परितोषयिता परितोषकः । (भविष्यति) इति । ज्वलनः अग्निः । प्रदक्षिणाः अर्चिषः शिखाः यस्य स तथोक्तः सन् । प्रननर्त जजृम्भे । नूनं ध्रुवम् ॥

अचिरेण दिशाममुष्य जेतुः
कमलां कल्पितविभ्रमां कटाक्षे ।
अपि कल्पतरुं करेऽक्षिलक्ष्यं
करवाणीति किमम्बुधिर्जजृम्भे ॥ २२ ॥

अचिरेणेति ॥ अचिरेण अविलम्बम् । दिशां विजेतुः दिग्विजयं कुर्वाणस्य । अमुष्य राजकुमारस्य । कटाक्षे नेत्रान्ते । कमलां लक्ष्मीम् । कल्पितः कृतः विभ्रमः विलासः यया तां तथोक्ताम् । करे हस्ते । कल्पतरुं कल्पवृक्षमपि । अक्षिलक्ष्यं दृश्यम् । करवाणि कुर्याम् । इति । अम्बुधिः समुद्रः । जजृम्भे जृम्भते स्म किम् । एतावता कल्पवृक्षः केवलं श्रुतः, दानशौण्डस्य तदीयहस्तस्य दर्शनं तु साक्षात्कल्पतरुविलोकनमेवेति भावः । तथाचोच्यते 'त्वां पश्यता मया लब्धं कल्पवृक्षनिरीक्षणम् ।' इति ॥

गिरिशोऽपि परिच्छियाकलापो
जगृहेऽन्तःपुरचारिणा जनेन ।
तनयोदयशंसिना तदानीं
पुलकाः पुरुकुरस्य भूषणानि ॥ २३ ॥

निखिल इति ॥ तदानीम्। तनयोदयश्रवणेन पुत्रोत्पत्तिनिवेदकेन। अन्तःपुरे चरितुं शीलमस्येति तेन जनेन। निखिलं समस्तं। परिष्क्रिया कलाप आभरणसमूहः। जगृहे गृहीतः। भूषणानि। अस्य परिगृहीतुः जनस्य। पुलकाः रोमाञ्चाः (इव) पुस्फुरुः स्फुरन्ति स्म। उत्प्रेक्षा ॥

अधिगम्य गिरामतीतमूल्या
श्रुतिभूषा सुतजन्मसूचकस्य ।
प्रवितीर्णपरिष्क्रियाविशेषो-
ऽप्ययमात्मानममन्यताधमर्णम् ॥ २४ ॥

अधिगम्येति ॥ अयं राजा। सुतजन्मसूचकस्य तनयोत्पत्तिनिवेदकस्य जनस्य। गिरा वाक्यमेव। भाषादिशब्दवत् टाबन्तो गिराशब्दः। 'गीर्भणितिर्गिरा।' इति त्रिकाण्डशेषः। 'तां गिरा करुणां श्रुत्वा' इति प्रयोगाश्च। अतीतमूल्या मूल्यातीता अमूल्यामित्यर्थः। श्रुतिभूषा कर्णाभरणम्। अधिगम्य लब्ध्वा। प्रवितीर्णः दत्तः परिष्क्रियाविशेष आभरणातिशयो येन स तथोक्तः सन्नपि। आत्मानम्। अधमम् ऋणं यस्य स अधमर्णः ऋणधारी तम्। अमन्यत मेने। सर्वाभरणदानमपि पुत्रोत्पत्तिसूचनाया अपर्याप्तमयावममन्नुतेति भावः ॥

विहितस्नपनो विशामधीशो
वसने हंसविचित्रिते वसानः ।
अवलोकितुमर्भकं प्रमोदा-
दवकृष्टं प्रययावरिष्टगेहम् ॥ २५ ॥

विहितेति ॥ विशां अधीशः राजा। विहितं कृतं स्नपनं स्नानं येन

स तथोक्तः । णिजर्थोऽत्राविवक्षितः । यद्वा विहितं स्नपनं यस्मै सः । हंसेन हंसाकारेण चिह्नेन विचित्रिते विचित्रे । वसने वस्त्रे । वसानः धारयन् । अर्भकं शिशुम् । अवलोकितुं वीक्षितुम् । प्रमोदात् संतोषेण । अवकृष्टः आकृष्टः सन् । अरिष्टगेहं सूतिकागृहम् । प्रययौ यातः ॥

अमुमर्भकमङ्कसीम्नि धात्र्याः
शयितं सातिशयश्रियं स पश्यन् ।
विभवेन विडौजसोऽनुकुर्व-
न्नपि नेत्रैरनुकर्तुमादृतोऽभूत् ॥ २६ ॥

अमुमिति ॥ विभवेन ऐश्वर्येण । विडौजसः इन्द्रस्य इन्द्रमित्यर्थः । अनुकुर्वन् अनुसरन् तत्सदृश इत्यर्थः । सः नृसिंहराजः । धात्र्याः उपमातुः । अङ्कसीम्नि उत्सङ्गप्रदेशे । शयितं शयानम् । सातिशया सविशेषा श्रीः शोभा यस्य तं तथोक्तम् । अमुम् । अर्भकम् । पश्यन् विलोकयन् । नेत्रैः नयनैरपि । (विडौजसः) अनुकर्तुम् । आदृतः आदरवान् । अभूत् । *निर्निमेषमर्भकमपश्यदित्यर्थः* ॥

परिवर्ध्य स जातकर्मणा तं
परिणेता धरणेः प्रमोदमानः ।
वसुधाविबुधान्वसुप्रकर्षै-
र्बहुधानन्दधुरन्धरानतानीत् ॥ २७ ॥

परिवर्ध्येति ॥ धरणेः भूमेः । परिणेता नायकः राजा । प्रमोदमानः संतुष्यन् । सः अर्भकम् । जातकर्मणा जातकर्माख्येन संस्कारेण । परिवर्ध्य परिपोष्य, *जातकर्मसंस्कारः शिशोरभ्युदयकर इति भावः* । वसुधाविबुधान्

ब्राह्मणान् । वसुप्रकर्षै धनसमृद्धिभिः । आनन्दधुरधरान् आनन्दभार वाहिन । अतानीत् अकरोत् ॥ २७ ॥

चरणेन समेत्य शङ्खपद्मौ
मकराङ्केन मनीषिणा निधाने ।
उदिते तनये तदा पितृणा-
मृणमुर्वीरमणस्य रीणमासीत् ॥ २८ ॥

चरणेनेति ॥ शङ्खपद्मौ शङ्खपद्माकारौ रेखाविशेषौ निधिविशेषौ च । समेत्य प्राप्य (स्थितेन) मकर मीनविशेष तदाकारा रेखा कश्चन निधिश्च अङ्क चिह्न यस्य तेन तथोक्तेन । चरणेन । (उपलक्षिते) मनीषिणां विदुषाम् । निधाने निधौ निधिसदृश इत्यर्थ । तनये पुत्रे । उदिते उत्पन्ने सति । तदा । उर्वीरमणस्य राज्ञ । पितृणा ऋण पितृ विषयक ऋणम् । रीण शून्यम् । आसीत् । पुत्रजननेन पितृऋणान्मु क्तोऽभूदित्यर्थ । 'ऋण देवस्य यागेन ऋषीणा दानकर्मणा । सन्तत्या पितृलोकाना शोधयित्वा परिव्रजेत्। श्लेष परिकर, काव्यलिङ्ग च॥

कमलाकरपीडनक्षमेऽस्मि-
न्नुदिते राजशिशौ मुदे जगताम् ।
शिथिलाजनि सागसा नृपाणा
चिरकारासदनान्धकारपीडा ॥ २९ ॥

कमलेति ॥ कमलाया लक्ष्म्या करपीडन विवाह स्वीकरणमिति यावत् तस्य क्षमे योग्य, कमलाकरस्य पद्मसरस पीडन उपद्रव तत्र क्षमे शक्ते च । अस्मिन् । राजशिशौ राजकुमारे, बालचन्द्रे च । 'राजा

स्यान्नृपतौ चन्द्रे' इति रमस । जगतां लोकस्य । मुदे सन्तोषाय । उदिते उदयमापन्ने सति । सागसां अपराधिनाम् । नृपाणां राज्ञाम् । चिर बद्धो कालात् या कारासदने कारागृहे अन्धकारेण तमसा जाता पीडा उपद्रव सा । शिथिला गलिता । अजनि जाता । राज्ञामभ्युदय-काले बन्धनस्था मुच्यन्ते इति समुदाचार ॥

न पर प्रभया नरेन्द्रसूनो
रभिभूतार्चिररिष्टदीपिकासीत् ।
परिपन्थिवसुन्धरापतीना
हरिदन्तेष्वपि च प्रतापदीप ॥ ३० ॥

नेति ॥ नरेन्द्रसूनो राजकुमारस्य । प्रभया कान्त्या । अरिष्टे सूति कागृहे विद्यमाना दीपिका दीप केवलम् । अभिभूता निरस्कृता अचिर यस्या सा तथोक्ता । नासीत् । (पर तु) हरिदन्तेषु दिगन्तेषु । परिपन्थि वसुन्धरापतीनां शत्रुनृपतीनाम् । प्रतापदीप प्रभावात्मको दीपोऽपि । अभिभूतार्चि आसीत् ॥

मणिमञ्चसमाश्रितोऽथ धात्र्या
मधुरालोलिकयाजनिष्ट हृष्ट ।
निनदैरिव निम्नगाल्हृद्यां
कलहस कमलान्तरालशायी ॥ ३१ ॥

मणीति ॥ मणिमञ्च रत्नपर्यङ्क मर्माचित शोभित तत्र शयान इत्यर्थ । स राजकुमार । धात्र्या उपमात्रा । मधुरया मनोहरया आलोलिकया बालस्वापनोपयोगिगीतिकया । मधुरालापिकयेति पाठे तु

तद्विशेषणम् । निम्नगालहर्यां नदीतरङ्गस्य । निनदे शब्दे कमलान्तराल शायी पद्ममध्ये शयान । कलहंस इव । हृष्ट सन्तुष्ट । अजनिष्ट । जात ॥

नयतो न कदाचन च्युत स्या-
दवतीर्ण स्वयमच्युतोऽयमुर्व्याम् ।
इति शोभनलक्षणै स जान
न्नकरोदात्मजमच्युताभिधानम् ॥ ३२ ॥

नयत इति ॥ अय कुमार । नयत नीतित । कदाचन कदापि । च्युत भ्रष्ट । न स्यात् । अयम् । उर्व्यां भूमौ । स्वयम् । अवतीर्ण । अच्युत विष्णुरेव । इति । शोभनलक्षणै शुभनिमित्तै । जानन् विदन् । स नरसिंहराज । आत्मज पुत्रम् । अच्युताभिधान अच्युतनामानम् । अकरोत् ॥

अधिमञ्चमनुक्षण जिघृक्षु
कुरुविन्दस्तबक कुतूहलेन ।
समनह्यदय यथोदयाद्रे-
स्तटशायी तपन मृगेन्द्रशाव ॥ ३३ ॥

अधीति ॥ अय अर्भक । अधिमञ्च मञ्चे । कुतूहलेन अभिलाष चापलेन । कुरुविन्दस्तबक माणिक्यगुच्छम् । उदयाद्रे उदयपर्वतस्य । तटशायी कटके शयान । मृगेन्द्रशाव सिंहशिशु । तपन यथा सूर्यमिव । अनुक्षण क्षणे क्षण । जिघृक्षु ग्रहीतुमिच्छु । समनह्यत् उत्साहवानभूत् ।

उदयारुणमूर्तिरोषधीशो
नियत वशगुवो नृसिंहसूनो ।

व्यरुचद्व्यपदिश्य रत्नगुच्छं
शयनस्योपरि सन्तताऽवनाय ॥ ३४ ॥

उदयेति ॥ उदये अरुणा रक्ता मूर्तिः यस्य स तादृशः । ओषधीशः चन्द्रः । वशभुवः स्ववशजातस्य । नृसिंहसूनोः नरसिंहपुत्रस्य । सन्तताऽवनाय सततरक्षणाय । शयनस्य उपरि मञ्चोपरिभागे । रत्नगुच्छं रत्नस्तबकम् । व्यपदिश्य व्याजीकृत्य तद्व्याजेनेत्यर्थः । व्यरुचत् अशोभत । नियतं निश्चितम् । रोचते द्युतादित्वात् 'द्युद्भ्यो लुङि' इति परस्मैपदे 'पुषादि—' इति सूत्रेण अङ् ॥

वलमानललन्तिकाविभूषा-
वहमानद्युतिवर्धिताभिरूप्यम् ।
अवलीढसुधांशुलीलमासी-
दनिदानस्मितमाननं तदीयम् ॥ ३५ ॥

वलमानेति ॥ वलमाना चलन्ती या ललन्तिकाविभूषा किङ्किणि-लम्बमानकण्ठाभरणं तस्याः वहमानया प्रसरन्त्या द्युत्या कान्त्या वर्धितं आभिरूप्यं रम्यत्वं यस्य तत् तथोक्तम् । अनिदानं अनिमित्तं स्मितं यस्य तत् । तदीयं पुत्रसम्बन्धि । आननं मुखम् । अवलीढा ग्रस्ता सुधांशुलीला इन्दुविलासः येन तत् तादृशम् । चन्द्रसदृशमित्यर्थः । आर्या ।

अवलम्बतया स्थितोऽपि धात्र्याः
करमालम्ब्य स कानिचित्पदानि ।
मणिनूपुरशिञ्जितेन किञ्चि-
त्कृतमङ्गल्यानि शिलाङ्कणे व्यतानीत् ॥ ३६ ॥

अवलम्बतयेति ॥ स राजकुमार । धात्र्या भूमे । अवलम्बतया आधारतया । स्थित सन्नपि । धात्र्या उपमातु । कर हस्तम् । अवलम्ब्य अवष्टभ्य । माणनूपुराशिञ्जितन रत्नमयपादाङ्गदशब्देन । कृता गणिता सख्या येषा तानि, नूपुरध्वनिसख्यया पादविन्याससख्या अनुमीयत इति भाव । कानिचित् । पदानि चरणविन्यासान् । अङ्गणे अजिरे । किंचित् शनै शनै । व्यतानात् अकरोत् किल । स्वभावोक्ति ॥

किमपि क्षितिपात्मजे विवक्षौ
विमताना विरराम वीरवाद ।
सदनाङ्गणसीम्नि सचरिष्णौ
चलितु दिक्षु यश शशाक नैषाम् ॥ ३७ ॥

किमपीति ॥ क्षितिपात्मजे राजकुमारे । किमपि अविस्पष्टवर्णम र्थोच्चारित च किंचित् । विवक्षौ वक्तुमिच्छति सति । विमताना शत्रूणाम् । वीरवाद वय शूरा इत्येवमहकारकोलाहल । विरराम शान्त । (क्षितिपात्मजे) सदनाङ्गणसाम्नि गृहचत्वरप्रदेशे । सचरिष्णौ सचरणशीले । एषा विमतानाम् । यश । दिक्षु । चलितु गन्तुम् । न शशाक शक्त नाभूत् ॥

अजनिष्ट यदाधिवेश्म लौल्या-
न्मणिदीपग्रहण महीशसूनो ।
परिशीलनमेव पर्यणसी-
त्तदहो वैरिमहोहठात्क्रियाया ॥ ३८ ॥

अजनिष्टेति ॥ अधिवेश्म गृहे । महीशसूनो राजकुमारस्य । लौल्यात् बालचापलात् । मणिदीपस्य ग्रहणम् । अजनिष्ट जातम् । (इति) यदा इति यत् । *अव्ययानामनेकार्थत्वादेवमर्थ* । यद्वा

यदा यास्मन्काले इति व्याख्याय उत्तरवाक्ये तदा इत्यध्याहारेण व्याख्येयम् । तत् मणिदीपग्रहणमेव । वैरिणा शत्रूणां महस तेजस इत्यतिक्रियाया अपहरणस्य । परिशीलन अभ्यास । पर्यणसीत् परिणमति स्म ॥

अवलम्ब्य शनै सचङ्क्रमोऽभू-
दवरोधप्रमदाङ्गुलीदलानि ।
पवमानशिशु प्रतानिनीना
परिगृह्णन्निव बालपल्लवानि ॥ ३९ ॥

अवलम्ब्येति ॥ स । अवरोधप्रमदानां अन्त पुरस्त्रीणां अङ्गुलीदलानि पत्रतुल्या करशाखा । अवलम्ब्य । प्रतानिनीनां लतानाम् । बालपल्लवानि नवकिसलयानि । परिगृह्णन् अवलम्बमान । पवमानशिशु वातपोत इव । शनै मन्दमन्दम् । चङ्क्रमेण गमनेन सहित सचङ्क्रम । अभूत् ॥

बहुशो बदशोभि रत्नभित्ती
नृपडिम्भप्रतिबिम्बसम्प्रदाय ।
परितो विमलान्मयिष्यदात्म
स्फुरणाना निरणायि पूर्वगङ्क ॥ ४० ॥

बहुश इति ॥ रत्नभित्तौ मणिकुड्ये । नृपडिम्भस्य राजकुमारस्य प्रतिबिम्बानां सम्प्रदाय परम्परा । गुरुशिष्यपरम्परागतोपदेशवाची सम्प्रदायशब्द प्रकृते परम्परामात्रलक्षक । बहुश समधिकम् । अशोभि अशोभत । इति यत् । अशोभीति शोभधातो कर्मणि लुङ् रूपम् । न तु शुदादशोभने कर्मणि । किन्तु दुर्लभ रूप । राजकुमारस्यात्र कर्तां ।

(तत्) निमतान् परित शत्रूणा समन्तात्। भविष्यता भाविनां आत्म स्फुरणानां राजकुमारविलसनानाम्। पूवरङ्ग प्राथमिकव्यापार । निर णायि निश्चितम्। जनैरिति शप । रूपकेषु प्रथमकर्तव्यक्रियावाची पूवरङ्ग शब्द प्रकृते एवपर ॥

सुदृशामभजत्सुतोऽङ्कमङ्का
स्खलिताह्वानगिरा कर प्रसार्य ।
वलदम्बुरुहा यथा मरालो
नलिनीनामलिनीविराविणीनाम् ॥ ४१ ॥

सुदृशामिति ॥ सुत राजकुमार । कर हस्तम्। प्रसाय तदभि मुख नाया । स्खलिता कृता आह्वानगी आगच्छ आगच्छेति वाक् याभि स्तासाम्। सुदृशा स्त्रीणाम्। अङ्कान् उ सङ्गात्। अङ्क उरसङ्गम्। मराल हस । अलिनीविरावणीना भ्रमरीझकारवतीनाम्। वलदम्बुरुहा चलत्पद्मानाम्। नलिनीना पद्मिनीनाम्। अङ्कात्। अङ्क यथा मध्यमिव। अभजत् प्राप्त ॥

मुखरीकृतमुग्धकिङ्किणीक
मुहुरङ्कुरितकेलिरङ्कणेषु ।
तनुलग्नरजोभरस्तदानी
मवनीधारणसाधनामतानीत् ॥ ४२ ॥

मुखरीकृतेति ॥ अङ्कणेषु । मुखरीकृता शब्दायमाना मुग्धा मनोहरा किङ्किण्य क्षुद्रघण्टिका यस्मिन् कर्मणि तद्यथा भवति तथा। मुहु पुन पुन । अङ्कुरिता उन्मिषिता केलि लीला यस्य स । (स) तदानी लीलाकाले । तनौ शरीर लग्न सम्बद्ध रजोभर धूलिभार

यस्य स तथोक्त सन् । अवनीधारणसामर्थ्या भूधरणाभ्यासम् । अता नीन् तनोति स्मेर । गम्योत्प्रेक्षा ॥

अवनीवलहन्तुरङ्गमध्ये
विहरन्व्यञ्जितचापलो व्यलासीन् ।
अधिसानु यथानुकूलकेलि
कनकक्षोणिभृत करीन्द्रशाव ॥ ४३ ॥

अवनीति ॥ अवनीवलहन्तु भूपीन्द्रस्य नृसिंहराजस्य । अङ्गरम उत्सङ्गस्य मध्ये । विहरन् क्रीडन् । व्यञ्जित प्रकटित चापल बालचेष्टितम् येन तथोक्त । (स) कनकक्षोणिभृत मेरुपर्वतस्य । अधिसानु सानुनि । अनुकूला स्वैर नियमागता केलि क्रीडा येन स । करीन्द्रशाव करिकलभ इव । व्यलासीत् विललास ॥

अपमार्ज्य दुरक्षराण्यवन्या
रजसो निस्तुतिलक्ष्यत कुमार ।
वलदङ्गुलिनीतवर्णरेखो
व्यलिखत्किं स्वकलत्रभावरेखाम् ॥ ४४ ॥

अपेति ॥ कुमार । रजस धूल्या । विस्तृतिलक्ष्यत प्रक्षेपप्रमाणाहिम्यानेन । अवन्य भूमे । दुरक्षराणि ब्रह्मणा लिखितानि क्लेशानेव दर्शनि दुरक्षराणि । अपमार्ज्य परामृश्य अपनीय । वलन्तीभि प्रचलन्तीभि अङ्गुलीभि नीता कृता वर्णरेखा यदृच्छया वर्णस्वरूपसूचक रेखाविशेषा येन तथोक्त सन् । स्वकलत्रभावरेखा स्वपरिग्रहत्वम् चिह्न रेखाम् । व्यलिखत् लिलेख किमित्युत्प्रेक्षा ॥

अथ कैश्चिदहोभिरेव विद्या-
गुरुरध्यापयति स्म तं कुमारम् ।
मधुरुन्मिषितालिमञ्जुघोषः
परपुष्टं किल पञ्चमप्रपञ्चान् ॥ ४५ ॥

अथेति ॥ अथ । तं कुमारम् । गुरुः आचार्यः । कैश्चित् अहोभिः कतिपयैर्दिवसैरेव । विद्याः । उन्मिषितः उज्जृम्भितः अलीनां भ्रमराणां मञ्जुघोषः मनोहरध्वनिः यस्मिन् तादृशः । मधु वसन्तः । परपुष्टं कोकिलम् । पञ्चमप्रपञ्चान् किल पञ्चमस्वरविभेदानिव । अध्यापयति स्म अध्यापयामास । किलशब्द इवार्थकः । तथा च यादवाभ्युदये 'निखिलचेतन...' इति पद्यव्याख्याने 'आपगाः किल सरित इव' इति दीक्षिताः ॥

नृपवर्यशिशोर्निसर्गजानां
निखिलानामपि देशिकः कलानाम् ।
परमुल्लसनाय पर्यणंसी-
त्सवितेवाम्बुजकोशसौरभाणाम् ॥ ४६ ॥

नृपेति ॥ देशिकः गुरुः । नृपवर्यशिशोः राजपुत्रस्य । निसर्गजानां स्वाभाविकीनां जन्मान्तरवासनावशादनुवर्तमानानाम् । निखिलानां समस्तानामपि । कलानां विद्यानाम् । सविता सूर्यः । अम्बुजकोशसौरभाणां कमलमुकुलगन्धानामिव । उल्लसनाय परं केवलमुल्लासाय उद्बोधमात्रायेत्यर्थः । पर्यणंसीत् पर्यणमत् उपयुक्तोऽभूदित्यर्थः । 'स्थिरोपदेशामुपदेशकाले प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्याः ।' इति कुमारसम्भवे ॥

तरलीकृतसङ्गवल्लरीक-

गुरलीसीम्नि सखेटक कुमार ।

समशोभत सचलचरङ्गो

जनितावर्त इवाकरो जलानाम् ॥ ४७ ॥

तरलीकृतेति ॥ खुरलीसाम्नि शस्त्रविद्याभ्यासभूभागे । तरलीकृता चञ्चलीकृता सर्वत स्फोरितेत्यर्थ खड्गवल्ली कृपाणलता येन स । खेटेन प्रतिभटखड्गघातनिवारणार्थं धृतेन चक्राकारेण चर्मणा सहित सखेटक । कुमार । सचलन्त तरला ऊर्मय यस्य स । जनित उत्पादित आवर्त अम्भाभ्रम येन स तादृश । जलाना आकर समुद्र इव । समशोभत शुशुभे ॥

अधिरोपयतीन्दुवंशरत्ने

सचमत्कारतया शरासने ज्याम् ।

अतिचित्रममित्रपार्थिवाना-

मवरूढाजनि सेयमंसकूटात् ॥ ४८ ॥

अधीति ॥ इन्दुवंश चन्द्रकुलमेव वंश वेणु तस्य रत्ने मुक्तामणौ राजकुमारे । शरासने धनुषि । ज्या मौर्वीम् । सचमत्कारतया सविस्मयतया । अधिरोपयति आरोपयति सति । अमित्रपार्थिवाना शत्रुराजा नाम् । सा इय ज्या भूमि मौर्वी च । अंसकूटात् अंसशिखरात् । अवरूढा अवतीर्णा । अजनि जाता । इद अतिचित्र अत्याश्चर्यम् । अस्य शत्रवो विहाय राज्य पलायामासुरिति भाव ॥

परिरक्षणतो वर हि शिक्षा

प्रकृतानेन नियण्डित पटिम्ना ।

मणिचामरहेममानितो य
द्रियते वन्दिजनेन लोहदण्ड ॥ ४९ ॥

परीति ॥ परिरक्षणत रक्षणादपि । प्रकृता प्रमाता । शिक्षा इह दण्डेनैव । वर मनाक प्रियम् । यत् यत । अनेन राजकुमारेण । पाद म्ना पद्मभावन चलनेत्यथ । परिखण्डत भाजत । लोहदण्ड अया दण्ड । मणिभि रत्नै चामरेण हेम्ना स्वर्णेन च मानित पूजित तद्युक्त सानत्यथ । वन्दिजनेन स्तुतिपाठकै ध्रियते । तस्य सामर्थ्य प्रकल्पाय तेन खण्डित लोहदण्ड रत्नादिभिर्बहुमान्य यतो वन्दिना धारयन्ति तता वर शिक्षा रक्षणादिति भाव ॥

मरुत सुहृद मदीयधाम
ज्वलनस्य ज्वलत पुरीष्वरीणाम् ।
निरुणद्धितरा निजान्तरिता
हितरोपोऽभिनदेप चर्मभस्त्रम् ॥ ५० ॥

मरुतमिति ॥ अरीणा शत्रूणाम् पुरीषु नगरेषु ज्वलत ज्वाल ष्यत । वर्तमानसामीप्ये शता । मदीयधाम मदीय तेज एव ज्वलन अग्नि तस्य । सुहृद सहायभूतम् । मरुत वायुम् निजान्तर स्वस्य अन्त प्रदेशे । निरुणद्धितरा सम्यक प्रतिबध्नाति । इति । आहित उदग्र रोष कोपो यस्य स तथोक्त (इव) एष राजकुमार । चर्मभस्त्र अग्निभस्त्रि काम् । अभिनत् भिनत्ति स्म । चर्मभस्त्रभेदन महाबलसाध्यम् । तच्चाप्यय कृतवान् । तेन हेतुरुत्प्रेक्षित ॥

अधिगत्य गतित्वरा हयाना
मधिवाह्याल्यमुना प्रचालितानाम् ।

परिपालयतीव भक्तिमुद्रां
पवमान पदरेणुधारणेन ॥ ५१ ॥

अधीति ॥ आधिवाह्यालि वाह्यानि पुराद्बहिर्विचमाना विहारप्रदेशा तेषा आलि पङ्क्ति तस्याम् । अमुना राजकुमारेण । प्रचालितानां धावितानाम् । हयाना अश्वानाम् । गतित्वरा गमनवेगम् । अधिगत्य अधीत्य । अधिकृत्येति पाठेऽपि स एवार्थ । पवमान वायु । पदरेणो पादपरागस्य धारणेन । भक्तिमुद्रा भक्तिचिह्न गाढा भक्तिर्वा । परिपालयति रक्षतीव ॥

अधिरोपयति स्म हस्तिकण्ठे
जनता तोषमिषेण जातमात्र ।
अधुना पटुतामनेकपेन्द्रे
व्यवृणोदित्यपि किंनु विस्मयाय ॥ ५२ ॥

अधिरोपयतीति ॥ य । जातमात्र जात एव । जनता जनसमूहम् । तोषमिषेण गतोपस्थानेन । हस्तिकण्ठे गजोपरि । आरोपयति स्म आरोपयामास । अधुना साम्प्रतम् । अनेकपाना गजाना इन्द्रे श्रेष्ठ, गजगणाधिपस्य इत्यर्थ । पटुता तदारोहणसामर्थ्यम् । व्यवृणोत् स्फुटीचकार । इत्येतदपि । विस्मयाय आश्चर्याय किं नु । जातमात्रस्यान्यान्गजस्कन्धमारोपयत सोऽस्य स्वय गजाधिरोहण विस्मयकरमिति भाव । मनोरथस्य परा काष्ठा लोके गजस्कन्धाधिरोहणमिति व्यवह्रियते । तथा च 'एष नामानुगृहीत । य शूलादवतार्य हस्तिस्कन्धे प्रतिष्ठापित ।' इति शाकुन्तलम् । छन्दसा वसन्तमालिका वृत्तम् ॥

विद्याः समेत्य विविधा नृपतेस्तदासी-
दानन्दहेतुरतिवाहितशैशवोऽयम् ।
यातः क्रमाद्विलसितानि यथा कलानां
पाथोनिधेः किमपि पार्वणशर्वरीशः ॥ ५३ ॥

विद्या इति ॥ तदा । विविधाः समस्ताः । विद्याः । समेत्य प्राप्य अधीत्येत्यर्थः । अतिवाहितं यापितं शैशवं येन सः । अयं राजकुमारः । क्रमात् । कलानाम् । विलसितानि विलासान् समस्ताः कला इत्यर्थः । यातः प्राप्तः । पर्वणि भवः पार्वणः संपूर्ण इत्यर्थः, तादृशः शर्वरीशः चन्द्रः । पाथोनिधेः यथा समुद्रस्येव । नृपतेः नरसिंहराजस्य । किमपि वक्तुमशक्यतया । आनन्दहेतुः संतोषकारणम् । आसीत् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥

इति द्वितीयः सर्गः ॥



तृतीयः सर्गः ।



अथावनीवासवसूनुरभ्यगा-
दनङ्गराद्धान्तमलंक्रिया तनोः ।
वधूजनस्वान्तवशंक्रियौषधं
वयो नवं शैशववासनासहम् ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ । अवनीवासवसूनुः पृथिवीन्द्रपुत्रः । अनङ्गराद्धान्तं कामसिद्धान्तम् । तनोः शरीरस्य । अलंक्रिया अलङ्कारम् । वधूजनानां स्त्रीणां स्वान्तस्य मनसः वशंक्रियौषधं वशीकरणभेषजम् । शैशववासना शैशवगन्धः शैशवसंस्कारो वा शैशववार्तामात्रमित्यर्थः, न सहते इत्यसह शैशववासनाया असह शैशववासनासहं अनीतशैशवमित्यर्थः । नवं नूतनम् । वयः तारुण्यम् । अभ्यगात् उपययौ । शैशववासनां सहते इति तादृशम् । नवं वयः बाल्यतारुण्ययोः सन्धिमिति वा । **रूपकम्** ॥

चमत्कृतं यौवनशिल्पिना तदा
समश्रितभ्रूलतया सतोरणम् ।
अभूत्प्रवेशार्हमनङ्गभूपते-
रदःपुरं कान्त्यमृतात्तसेचनम् ॥ २ ॥

चमत्कृतमिति ॥ तदा । समश्रिता सविभ्रमा या भ्रूलता तया । सतोरणं वन्दनमालिकासहितं बहिर्द्वारसहितं वा । कान्त्यमृतेन कान्ति

न्येन कान्तिसुधया वा आत्त कृत सवन यस्य तत् । यौवन तारुण्य मेव शिल्पी कारु तेन । चमत्कृत सविशेषरमणीयीकृतम् । अद पुर अमुष्य पुर शरीरमव नगरम् । पुर नगरदहया ' इति विश्व । अनङ्गभूपते मन्मथराजस्य । प्रवेशार्हं प्रवेशयोग्यम् । अभूत् । परिणाम ॥

वचोऽधिदेव्या वदनाश्रितास्थिते-
र्वतंसकर्णोत्पलवर्णधोरणी ।
व्यराजतामुष्य कपोलमण्डले
निकस्वरश्मश्रुमिषेण बिम्बिता ॥ ३ ॥

वच इति ॥ वदने मुखे अश्रिता पूजिता स्थिति यस्यास्तस्या । वचोधिदेव्या सरस्वत्या । वतस अलङ्कारभूत यत् कर्णोत्पल तस्य वर्णधोरणी कृष्णवर्णरेखा । विकस्वरस्य विलसत श्मश्रुण मिषेण व्याजेन । अमुष्य राजकुमारस्य । कपोलमण्डले गण्डमण्डले । बिम्बिता प्रतिफलिता सती । व्यराजत विरेजे । **सापह्नवोत्प्रेक्षा** ॥

वहत्यविच्छिन्नतयैव कर्णिका
मणिप्रभास्रोतसि मांसलोदये ।
महीबलाकृष्टचमत्क्रियेव त
त्कपोलभू श्मश्रुकरम्बिताभवत् ॥ ४ ॥

वहतीति ॥ मांसल सान्द्र उदय अभिवृद्धि यस्य तस्मिन् । कर्णिकयो कर्णाभरणयो मणीनां रत्नानां प्रभास्रोतसि कान्तिप्रवाहे । अविच्छिन्नतया अविच्छिन्नेनैव । वहति प्रवहति सति । श्मश्रुकरम्बिता श्मश्रुव्याप्ता । तत्कपोलभू तस्य कपोलप्रदेश । महीबलाकृष्टचमत्क्रिय,

शैवाललेशेन जायमाना या चमत्क्रिया शोभा तं सहितेव । अभवत् । रूपकं उत्प्रेक्षा च ॥

विधिः सरोजं व्यधित स्वमन्दिरं
तुषारपातोऽपि न तेन सह्यते ।
इतीव सानन्दममुष्य बन्धुरं
भुजान्तरं मन्दिरमिन्दिरातनोत् ॥ ५ ॥

विधिरिति ॥ विधिः ब्रह्मा । सरोजं पद्मम् । स्वस्य आत्मनः मन्दिरं गृहम् । व्यधित कृतवान् । तेन सरोजेन । तुषारपातः हिमपतनमपि, अस्माभिघातोऽपीति च । न सह्यते । इतीव इति मत्वा । इन्दिरा लक्ष्मीः । सानन्दं आनन्दसहितं यथा तथा । बन्धुरं मनोहरं सर्वं सहमिति यावत् । अस्य । भुजान्तरं वक्षः । मन्दिरं गृहम् । अतनोत् अकुरुत । उत्प्रेक्षा ॥

फणाधरेन्द्रं परिहृत्य भीषणं
दृढादरामसतटाधिरोहणे ।
महीतुमस्य प्रसृताविव क्षमां
व्यराजतां जानुविलम्बिनौ भुजौ ॥ ६ ॥

फणेति ॥ अस्य । जानुविलम्बिनौ आजानुदीर्घौ । भुजौ । भीषणं भयङ्करम् । फणाधरेन्द्रं आदिशेषम् । परिहृत्य विहाय । असतटे भुजशिखरप्रदेशे अधिरोहणे । दृढः निश्चलः आदरः प्रीतिः यस्यास्ताम् । क्षितिं भूमिम् । महीतुं उपर्यारोपणाय हस्तावलम्बनं कर्तुम् । प्रसृतौ प्रसृताविव । व्यराजतां अशोभेताम् । परिकरः उत्प्रेक्षा च ॥

समानतादुर्विधतां जहार य-

द्विभूतिमान्यस्य विजृम्भणं हि तत् ॥ ११ ॥

प्रमृष्टेति ॥ दर्पणः मुकुरः । प्रमृष्टः निरस्तः कन्दर्पमदः मन्मथस्य गर्वः येन तस्य । तस्य अच्युतराजस्य । प्रतिबिम्बानां प्रतिच्छायानां सदृशानां च सम्पदं समृद्धिम् । प्रकाश्य प्रदर्श्य । समानतायां सादृश्यविषये दुर्विधतां दारिद्र्यम् । जहार अपनीतवान् । इति यत् । तत् । विभूत्या ऐश्वर्येण मृजाभस्मना च मान्यस्य माननीयस्य मृजासंस्कारेण वैमल्यं प्रापणीयस्य च । विजृम्भण विलासः । तदेव हि विभूतेः फलं यद्दारिद्र्यहरणमिति भावः । **अत्रापि श्लेषः अर्थान्तरन्यासश्च** ॥

अतस्समानब्जभवः स्मरादिमा-

न्व्यधत्त रूपव्ययलोभवानिव ।

तदेकरूपव्ययदुर्विधः स किं

तनोति तन्न्यूनतनुश्रियोऽपरान् ॥ १२ ॥

अतदिति ॥ (यः) अब्जभवः ब्रह्मा । रूपव्यये लोभवान् लुब्ध इव रूपव्ययभीरुरिवेत्यर्थः । स्मरादिमान् मन्मथप्रभृतीन् । अतत्समान् । अच्युतराजस्य विसदृशानेव । व्यधत्त निर्मितवान् । सः तादृशो ब्रह्मा । तदेकरूपव्ययदुर्विधः तस्याच्युतराजस्यैकस्यैव निर्माणे समुपयुक्तेन रूपव्ययेन दरिद्रः सन् । अपरान् अन्यान् । तन्न्यूनतनुश्रियः अच्युतराजापेक्षया न्यूनशरीरलक्ष्मीकान् । तनोति सृजति किम् । रूपेण तत्सदृशः कोऽपि न भूतो न भवति चेति भावः ॥

करान्वितं यौवनकान्तिसंपदा

कुमारमालोक्य कुतूहलान्नृपः ।

अथानिनायास्य विवाहकर्मणे

महीभुजा मन्त्रिमुखेन कन्यका ॥ १३ ॥

करम्बितमिति ॥ अथ । नृप नृसिंहराज । यौवनेनाऽन्तमन्दा ताह
ण्यलावण्यशोभातिशयेन । करम्बित पूर्णम् । कुमार पुत्रम् । तुतूहल्लान्
अभिलाषेण । आलोक्य । अस्य अच्युतरायकुमारस्य । विवाहकर्मणे परि
णयविधये । मन्त्रिमुखेन मन्त्रिद्वारा । महीभुजा राज्ञाम् । कन्यकाः
पुत्रीः । आनिनाय आनीतवान् ॥

करेण सूनोः क्षितिपालकन्यका-

करानय माहयति स्म भूपति ।

प्रकाशितारुण्यरुचे पयोजिनी

प्रसूनपालीर्दिवसो यथा रवे ॥ १४ ॥

करणेति ॥ अथ भूपति नृसिंहराज । प्रकाशिनी प्रकाशयन्ती ता
रुण्यरुचि यौवनकान्ति यस्य तस्य । सूनो पुत्रस्य । करेण हस्तेन ।
क्षितिपालकन्यकाकरान् राजकुमारीहस्तान् । दिवस अह । प्रकाशित
आदित्य रक्तिमा यया सा प्रकाशितारुण्या तारुणी रुचि प्रभा यस्य
तस्य । रवे सूर्यस्य । करेण किरणेन । पयोजिनीप्रसूनपाली यथा पद्मनी
पद्मपालीः । ग्राहयति स्म ग्राहयामास ॥

कुलोद्वहाम्बर्कुमुद्वतीशयो

र्वधूषु देवी वरदाम्बिकाभिधा ।

अमुष्य सतोपमपुण्यदान्तर

निशिष्य ताराखिव रोहिणी विधोः ॥ १५ ॥

समानतादुर्विधता जहार य
　　द्विभूतिमान्यस्य विजृम्भणं हि तत् ॥ ११ ॥

प्रमृष्टेति ॥ दर्पणं मुकुरं । प्रमृष्टं निरस्तं कन्दर्पमदः मन्मथस्य गर्वः येन तस्य । तस्य अच्युतराजस्य । प्रतिबिम्बानां प्रतिच्छायानां सदृशानां च सम्पद् समृद्धिम् । प्रकाश्य प्रदर्श्य । समानताया सादृश्य विषये दुर्विधता दारिद्र्यम् । जहार अपनीतवान् । इति यत् । तत् । विभूत्या ऐश्वर्येण भूजाभस्मना च मान्यस्य माननीयस्य भूजासत्कारेण वैमल्यं प्रापणीयस्य च । विजृम्भणं विलासः । सदेव हि विभूतेः फलं यद्दारिद्र्यहरणमिति भावः । **प्रतीपः श्लेषः अर्थान्तरन्यासश्च** ॥

अतत्समानब्जभवः स्मरादिमा-
　　न्व्यधत्त रूपव्ययलोभवानिव ।
तदेकरूपव्ययदुर्विधः स किं
　　तनोति तन्न्यूनतनुश्रियोऽपरान् ॥ १२ ॥

अतदिति ॥ (य) अब्जभवः ब्रह्मा । रूपव्यय लोभवान् लुब्ध इव रूपव्ययभीरुरिवेत्यर्थः । स्मरादिमान् मन्मथप्रभृतीन् । अतत्समान् । अच्युतराजस्य असदृशानेव । व्यधत्त निर्मितवान् । स तादृशो ब्रह्मा । तदेकरूपव्ययदुर्विधः तस्याच्युतराजस्यैकस्यैव निर्माणे समुपयुक्तेन रूपव्ययेन दरिद्रः सन् । अपरान् अन्यान् । तन्न्यूनतनुश्रियः अच्युतराजापेक्षया न्यूनशरीरलक्ष्मीकान् । तनोति सृजति किम् । रूपेणैतन्न सदृशः कोऽपि न भूतो न भवति चेति भावः ॥

करम्बितं यौवनकान्तिसंपदा
　　कुमारमालोक्य कुतूहलान्नृपः ।

निमुक्तमर्यादतया विजृम्भित
नवाभिरूप्य न कदापि वर्तनम् ॥ ९ ॥

करेति ॥ करारविन्दे हस्तपद्मे एव । कठिने अनवरतव्यायामवशात् कर्कशे । मानस मनस्तु । न कठिनम् । भ्रुवौ च । च एवार्थे । कौटिल्य-भुवौ भुग्नताभूमी । वाच्यय वाक् तु । *कौटिल्यभू कौटिल्यस्य अनार्जवस्य* भू स्थानम् । न । नव नूतन आभिरूप्य रामणीयकम् । विमुक्तमर्यादतया स्वकावधिकतया अतिशयेनेत्यर्थः । विजृम्भित उल्लसितम् । वर्तन *आचारस्तु । कदापि । विमुक्तमर्यादतया स्वकक्षिणीकतया । न विजृम्भि*तम् । **परिसंख्या** ॥

निरर्गलायामनिरोधवर्त्मना
विना निदान श्रवणे विरोधिनी ।
इतीव रोपातिशयस्पृशोर्दृशो-
रशोभि कोणेन विशोणिमाणिमा ॥ १० ॥

निरर्गलेति ॥ निदान विना निष्कारणम् । निरर्गल निष्प्रतिबन्ध समधिक य आयाम दैर्घ्यं तस्य निरोध प्रतिबन्ध तस्य वर्त्मना *मार्गेण स एव वर्त्म तेनेति वा तन्निरोधद्वारलक्ष* । श्रवणे कर्णौ । विरोधिनी शत्रुभूते । इति । रोपातिशयस्पृशा कोपाधिक्यभाजोरिव । दृशो नयनयो । विशोणिम्न आरुण्यस्य अणिमा रक्ता । कोणेन प्रान्तेन । अशोभि अशोभ्यत । शोभयते कर्मणि लुङ् । 'कोणेऽस्य' इति पाठान्तरम् ॥

प्रमृष्टकन्दर्पमदस्य दर्पण
प्रकाश्य तस्य प्रतिबिम्बसम्पदम् ।

समानतादुर्विधता जहार य
द्विभूतिमान्यस्य विजृम्भण हि तत् ॥ ११ ॥

प्रमृष्टेति ॥ दर्पण मुकुर । प्रमृष्ट निरस्त कन्दर्पमद मन्मथस्य गर्व यन तस्य । तस्य अच्युतराजस्य । प्रतिबिम्बाना प्रतिच्छायाना सदृशाना च सम्पद समृद्धिम् । प्रकाश्य प्रदर्श्य । समानताया साहश्य विषय दुर्विधता दारिद्र्यम् । जहार अपनीतवान् । इति यत् । तत् । विभूत्या एश्वर्यण मृजाभस्मना च मान्यस्य माननीयस्य मृजासम्बरेण धमल्य प्रापणीयस्य च । विजृम्भण विलास । तदव हि विभूत फल यद्दारिद्र्यहरणामात भाव । प्रतीप श्लेष अर्थान्तरन्यासश्च ॥

अतस्समानव्जभव स्मरादिमा-
न्व्यधत्त रूपव्ययलोभवानिव ।
तदेकरूपव्ययदुर्विध स किं
तनोति तन्न्यूनतनुश्रियोऽपरान् ॥ १२ ॥

अतदिति ॥ (य) अब्जभव ब्रह्मा । रूपव्यय लाभवान् लुब्ध इव रूपव्ययभर्म शारवलथ । स्मरादिमान् ॥ मथप्रभृतीन् । अत समान् । अच्युतराजस्य विसदृशानव । व्यधत्त निर्मितवान् । स तादृश ब्रह्मा । तदकरूपव्ययदुर्विध तस्याच्युतराजस्यैकस्यैव निर्माण समुपयुक्तन रूपव्ययन दारद्र सन् । अपरान् अन्यान् । तन्न्यूनतनुश्रिय अच्युत राजापेक्षया न्यूनशरीरलक्ष्मीकान् । तनोति सृजति किम् । रूपणतत्स दृश कोऽपि न भूतो न भवति चति भाव ॥

करम्बित यौवनकान्तिसपदा
कुमारमालोक्य कुतूहलान्नृप ।

अथानियायास्य विवाहकर्मणे
महीभुजा मन्त्रिमुखेन कन्यका ॥ १३ ॥

करस्थितमिति ॥ अथ । नृप नृसिंहराज । यौवनकान्तिसम्पदा तारुण्यजनितशोभातिशयेन । करास्थित पूर्णम् । कुमार पुत्रम् । कुतूहलात् अभिलाषेण । आलोक्य । अस्य अच्युतराजकुमारस्य । विवाहकर्मणे परिणयविधये । मन्त्रिमुखेन मन्त्रिद्वारा । महीभुजा राज्ञा । कन्यका पुत्री । आनिनाय आनीतवान् ॥

करेण सूनो क्षितिपालकन्यका-
करानय ग्राहयति स्म भूपति ।
प्रकाशितारुण्यरुचे पयोजिनी-
प्रसूनपालीर्दिवसो यथा रवे ॥ १४ ॥

करणेति ॥ अथ भूपति नृसिंहराज । प्रकाशिनी प्रकाशवती तारुण्यरुचि यौवनकान्ति यस्य तस्य । सूनो पुत्रस्य । करेण हस्तेन । क्षितिपालकन्यकाकरान् राजकुमारीहस्तान् । दिवस अह्न । प्रकाशित आरुण्य रक्तिमा यया सा प्रकाशितारुण्या, तादृशी रुचि प्रभा यस्य तस्य । रवे सूर्यस्य । करेण किरणेन । पयोजिनीप्रसूनपाली यथा पद्मिनीपद्मदलानीव । ग्राहयति स्म ग्राहयामास ॥

कुलोद्वहास्वर्ककुमुद्वतीशयो-
र्वधूपु देवी वरदाम्बिकाभिधा ।
अमुष्य सतोपमपुष्यदान्तर
विशिष्य तारास्विव रोहिणी विधो ॥ १५ ॥

कुलेति ॥ अर्ककुमुद्वतान्वयो सूर्याचन्द्रमसो । कुले द्वयासु कुलोता रिकासु सूर्यचन्द्रवंशानानासिन्नर्य । वधूषु पत्नीषु । वरदाम्बिकाभिधा वरदाम्बिकानाम्नी । देवी । अमुष्य अच्युतराजकुमारस्य । विधोः चन्द्रस्य । तारासु नक्षत्रेषु । रोहिणी इव । विशिष्य विशेषत । आन्तर मानसि कम् । सतोषम् । अपुष्यत् पुपोष ॥

तनूभुवस्त्रीनपि तादृगश्रिय
समीक्ष्य साम्राज्यपदार्हलक्षणान् ।
अमन्यतैवान्तरदम्बुदम्बरा
परम्पराभोग्यतया पति क्षिते ॥ १६ ॥

तनूभुव इति ॥ क्षिते पति नृसिंहराज । तादृशा श्री यथा तान् । साम्राज्यपदस्य चक्रवर्तित्वस्थानस्य अर्हाणि उचितानि लक्षणानि येषा तान् । त्रीन् अपि । तनूभुव पुत्रान् । समीक्ष्य विलोक्य । अन्त मनसि । उदन्वान् समुद्र अम्बर यस्य वस्यास्ता समुद्रवसना भूमिम् । परम्पराभोग्यतया सपुत्रपौत्रपरम्परया कुलोपभोगार्हतया । अमन्यत मेने एव । यद्वा भोग्यता रक्षणीयता । अमण्डापि भूमि स्ववंश्यैर्भविष्यतीत्यमनुतेति तात्पर्यम् ॥

समेत्य साम्राज्यरमा मनोरमा
विनीतिमान्वीरनृसिंहभूपति ।
बहिर्व्यधाद्बन्धनमन्दिरादरी-
न्धरासुरार्न्कि च दरिद्रताभिधात् ॥ १७ ॥

समेत्येति ॥ विनीतिमान् विनयसपन । वीरनृसिंहभूपति । मनो

रमा ऽध्याम् । साम्राज्यरमा साम्राज्यलक्ष्मीम् । समेत्य प्राप्य । अरीन् शत्रून् । वन्धनमन्दिरात् कारागृहात् । वहि व्यधात् चकार मुमोचेत्यर्थ । किं च । धरासुरान् ब्राह्मणान् । दरिद्रताभिधान् दारिद्र्यनाम्न । वन्धनमन्दिरात् । वहि व्यधात् ।

अनन्तर कीर्तिधुरधरोऽदधा-
　रस कृष्णराय सकला वसुन्धरा ।
अमुष्य शीर्णैरभिषेकवारिभि
　शशाम विद्वेषणशौर्यपावक ॥ १९ ॥

अनन्तरमिति ॥ अनन्तरम् । कीर्तिधुरधर यशस्वी । स प्रसिद्ध । कृष्णराय । सकला वसुन्धरा समस्ता भुवम् । अदधात् अधारयत् । शीर्णै परित कीर्णै । अमुष्य कृष्णरायस्य । अभिषेकवारिभि अभिषेकजले । विद्वेषणाना शत्रूणा शौर्यपावक शौर्याग्नि । शशाम शान्त ॥

स कोण्डवीटिप्रमुखानि सगरे
　महान्ति दुर्गाणि मतगजेशितु ।
पुरा गृहीत्वा पुट्टपेट्टनूपुरे
　न्यधादथ स्तम्भमसौ महाबल ॥ ८१ ॥

स इति ॥ महत् वल सैन्य शक्तिर्वा यस्य स । स असौ कृष्णराय । सगरे युद्धे । मत गजेशितु गजपतिराजस्य । कोण्डवीटिप्रमुखानि । महान्ति । दुर्गाणि । पुरा प्रथमत गृहीत्वा । अथ पश्चात् । पुट्टपट्टनूपुरे तन्नाम्नि नगरे । स्तम्भ जयस्तम्भम् । न्यधात् निचखान ॥

पयोधिकाञ्चीपरिणेतृतास्पदे
पदेऽभिषेक्तु तमथाच्युतप्रभुम् ।
कुलाद्रिकूर्मोरगकुञ्जराग्रणी
श्रमापहृत्यै समनाहि मन्त्रिभि ॥ २० ॥

पयोधीति ॥ अथ । पयोधि समुद्र काञ्ची मेखला यस्यास्तस्या पयोधिकाञ्च्या भूमे परिणेतृतासदे नायकतागोचरे । पद स्थाने भूपतित्वस्थान इत्यर्थ । अच्युतप्रभु अच्युतरायम् । अभिषेक्तुम् । कुलाद्रीणा भूभार वहता कुलपर्वताना कूर्मस्य आदिकूर्मस्य उरगस्य शेषस्य कुञ्जराग्रण्या गजश्रेष्ठाना दिग्गजाना च य भूभारवहनेन जात श्रम तस्य अपहृत्यै अपनोदनाय । मन्त्रिभि सचिवै । समनाहि सन्नद्धमुजे ॥

प्रचोदितास्तै परिचारकास्तत-
स्तपात्ययेन स्तनयित्नवो यथा ।
अशेषतीर्थार्णववाहिनीजला
न्यनैपुराज्ञासमकालमग्रत ॥ २१ ॥

प्रचोदिता इति ॥ तत अनन्तरम् । तै मन्त्रिभि । प्रचोदिता प्रेरिता । परिचारका भृत्या । तपात्ययेन वर्षाकालेन । प्रचोदिता । स्तनयित्नवो यथा मेघा इव । अशेषाणा समस्ताना तीर्थाना प्रभासादितीर्थानां अर्णवाना समुद्राणा वाहिनीनां गङ्गादिनदीना जलानि । आज्ञासमकाल आज्ञाक्षण एव । अग्रत पुरस्तात् । अनैपु नीतवन्त ॥

युवानमाजानुभुजायति ततो
निशाम्य सर्वैर्निरचायि मन्त्रिभि ।

भुजङ्गराजन्यधृतां भुवं कृती
भुजाङ्गदीकर्तुममौ भवेदिति ॥ २२ ॥

युवानमिति ॥ सत । आजानु जानुपर्यन्तं दीर्घमानौ भुजयो आयति दैर्घ्यं यस्य तं तथोक्तम् । युवानं तरुण अच्युतराजम् । निशाम्य विलोक्य । कृती धन्य । असौ अच्युतराज । भुजङ्गराजन्यधृतां सर्पराजेन धृताम् । भुवम् । भुजाङ्गदीकर्तुं हस्तयो केयूरीकर्तुम । भवेत् प्रभवेत् शक्नुयात् । इति । सचिवै मन्त्रिभि । निरचायि निश्चितम् ॥

प्रणामभाजि फणिशैलशासितु
कदाचिदस्मै करशङ्खचारिणा ।
पयोधिकाञ्चीपरिणेतृसाम्पदे
पदेऽभिषिक्तः स परम्परागते ॥ २३ ॥

प्रणामेति ॥ प्रणामभाजि प्रणमनपरः । स अच्युतराज । कदाचित् । फणिशैलशासितु भगवतः शेषाचलनायकस्य । अस्य पुरत । करे विद्यमानात् शङ्खात् गलितेन वारिणा जलेन । परम्परागते कुलक्रमागते । पयोधिकाञ्चीपरिणेतृसाम्पदे पदे भूपतिस्थाने । अभिषिक्त ॥

प्रणीय विद्यानगरी पतिं श्रिते-
रहीन्द्रशैलाधिभुवाम्य कल्पिताम् ।
उदारवृत्तेरनयु श्रवोत्सवं
विधित्सवस्ते सचिवा विशेषतः ॥ २४ ॥

प्रणीयेति ॥ अहीन्द्रशैलाधिभुवा शेषगिरिनायकेन । कल्पितां निर्मापिताम् । विद्यानगरीम् । श्रिते पतिं अच्युतराजम् । प्रणीय

नीत्वा । ते । सचिवाः मन्त्रिणः । उदारवृत्तेः गम्भीरस्य । अस्य । उत्सवम् । विशेषतः विशेषेण । विधित्सवः विधातुमिच्छवः सन्तः । उद्युञ्जत उद्युक्ता अभूवन् ॥

निशान्तसंदानितवैजयन्तिका-

निरन्तरच्छायनिराकृतातपम् ।

परिष्कृतानेकविधप्रतोलिकं

पुरं विभोरैक्ष्यत पुङ्खितोत्सवम् ॥ २५ ॥

निशान्तेति ॥ विभोः पुरं विद्यानगरी । निशान्तेषु गृहेषु सदानितानां बद्धानां वैजयन्तिकानां ध्वजानां निरन्तरया निबिडया छायया निराकृतः निरस्तः आतपः यस्मिंस्तत् तथोक्तम् । निरन्तरा छाया यस्मिंस्तत् अत एव निराकृतातपमिति वा । परिष्कृताः अलंकृताः अनेकविधाः प्रतोलिकाः रथ्याः यस्य तत् । पुङ्खितः वर्धितः उत्सवः यस्मिंस्तत् तादृशम् । ऐक्ष्यत अदृश्यत ॥

विचित्रकौशेयवितानमण्डली-

विलम्बिमुक्तामणिदामचामरम् ।

परस्परप्रस्तुततर्कशिल्पवि-

त्प्रवर्तितात्यद्भुतचित्रपुत्रिकम् ॥ २६ ॥

विचित्रेति ॥ इतः परं सप्तश्लोकी एकान्वया । एतादृशं महीपतेः मन्दिरं अलक्षीति सम्बन्धः । विचित्राणां आश्चर्यकराणां नानावर्णानां वा कौशेयवितानानां दुकूलोल्लोचानां मण्डल्यां विलम्बीनि लम्बमानानि मुक्तामणिदामानि मौक्तिकमालाः चामराणि च यस्मिंस्तत् । परस्परेण

अन्योन्येन प्रस्तुत प्रक्रान्त तक्र शिल्पसौन्दर्यविषये विवाद स्पर्धा वा यैस्ते तादृशै शिल्पविद्भि शिल्पिभि प्रवर्तिता निर्मिता चित्रा विचित्रा पुत्रिका प्रतिमा चित्रे आलेख्य पुत्रिका वा यस्मिंस्तत् तथोक्तम् ॥

विशुद्धमुक्ताफलधूलिपालिका-
तरङ्गितप्राङ्गणरङ्गवल्लिकम् ।
इतस्तत कल्प्रहिमाम्बुसेचन
प्रशान्तबाह्याङ्कणचन्द्रधूलिकम् ॥ ७७ ॥

विशुद्धेति ॥ विशुद्धा विशदा या मुक्ताफलधूलिपालिका मौक्तिकचूर्णपङ्क्तय ताभि तरङ्गिता सर्वत प्रवर्तिता प्राङ्गणेषु अजिरेषु रङ्गवल्ल्य अभिरचना यस्मिंस्तत् । इत तत सर्वत । कल्पेन आचरितेन हिमाम्बुसेचनेन प्रशान्ता अनुत्पतन्त्य बाह्याङ्कणेषु बहिश्चत्वरेषु विकीर्णा चन्द्रधूलय कर्पूरपरागा यस्मिंस्तत् ॥

समश्रितारट्टवधूनराश्चल-
प्रपञ्चितारावविपञ्चिकाश्चितम् ।
सकङ्कणप्रेङ्खणकोङ्कणाङ्गना-
मृदङ्गसताडनभङ्गिसंगतम् ॥ ७८ ॥

समश्रितेति ॥ समश्रितानां श्रेष्टानां आरट्टवधूनां आरट्टदेशस्त्रीणां नखाग्रै नखाग्रै प्रपञ्चितारावा विस्तारितध्वनय या विपञ्चिका वीणा ताभि अञ्चित मनोहरम् । सकङ्कणप्रेङ्खणानां कटकवम्पनावेशेषम हितानां कोङ्कणाङ्गनानां कोङ्कणस्त्रीणां मृदङ्गसमाहननस्य मृदङ्गवादनस्य भङ्ग्या शोभया सगत सहितम् ॥

कलिङ्गसारङ्गदृगालिघूर्णितो-
त्तरङ्गसौरभ्यकुरङ्गनाभिकम् ।
पटीरकर्पूरविमेलनार्भटी-
निरूढलाटीकरहाटकोत्कटम् ॥ २९ ॥

कलिङ्गेति ॥ कलिङ्गसारङ्गदृशां कलिङ्गदेशमृगाक्षीणां आलिभिः समूहैः घूर्णिता मर्दिता उत्तरङ्गसौरभ्या अतिसुगन्धयः कुरङ्गनाभयः कस्तूरिका यस्मिंस्तत् । पटीरकर्पूरविमेलनाभट्या चन्दनकर्पूरसंयोजनरीत्या निरूढाना कुशलाना लाटीना लाटदेशस्त्रीणां करहाटकैः पद्मकन्दैः (इदं सुगन्धद्रव्यान्तरस्योपलक्षणम्) उत्कटं अधिकं व्याप्तमित्यर्थः ॥

विराटसौराष्ट्रवधूटिकालिका-
सटावचूडीकृतचारुवीटिकम् ।
त्रिगर्तपाठीनविवर्तलोचना-
प्रवर्तितारात्रिकपात्रवर्तिकम् ॥ ३० ॥

विराटेति ॥ विराटसौराष्ट्रवधूटिभिः विराटदेशोत्पन्नाभिः सौराष्ट्रदेशोत्पन्नाभिश्च स्त्रीभिः कलिकाना जगामामीना सभाभिः जगाभिः कूर्चकाभिः अवचूडीकृता अलङ्कृता ताभिर्बद्धा इत्यर्थः चारवः वीटिकाः सर्वोपकरणानि ताम्बूलानि यस्मिंस्तत् तथोक्तम् । पाठीनविवर्तवत् मीनोद्वर्तनवत् तरलानि लोचनानि नयनानि यासां ताः पाठीनविवर्तलोचनाः स्त्रियः यद्वा पाठीनविवर्ताः मत्स्यपरिणामाः मीनसदृशानीत्यर्थः तादृशानि लोचनानि यासामिति विग्रहः, त्रिगर्तपाठीनविवर्तलोचनाभिः त्रिगर्तदेशस्त्रीभिः प्रवर्तिता कृता संस्कृता वा आरात्रिकपात्रवर्तिका नीराजनार्थी पात्रे निक्षिप्ता वर्तयः यस्मिंस्तत् ॥

अवन्तिकुन्त्यान्ध्रपुरन्ध्रिकाकरा-
नुबन्धिसौगन्धिकदामदन्तुरम् ।
विदर्भसुभ्रूकरशिल्पवैदुषी-
विकल्पजल्पाकसिताभ्रगर्भकम् ॥ ३१ ॥

अवन्तीति ॥ अवन्तिकुन्त्यान्ध्रपुरन्ध्रिकाणां अवन्त्यादिदेशयुवतीनां करानुबन्धिभि हस्तसम्बन्धवद्भि ताभिः स्वहस्तेन ग्रथ्यमानैरित्यर्थः, सौगन्धिकदामभि. कह्लारमालाभि दन्तुर व्याप्तम् । 'पुरन्ध्रिकाकरानुगन्धि' इति पाठान्तरम् । विदर्भसुभ्रुवा विदर्भदेशस्त्रीणां करशिल्पवैदुष्या माल्यादिग्रथनविषये हस्तकौशलस्य विकल्पास्ता भेदास्तेषां जल्पाका निवेदयितारः सिताभ्रगर्भका धवलेन अभ्रकाख्येन लोहविशेषेण क्रियमाणानि 'तण्डा' इति द्राविडभाषया व्यवह्रियमाणानि शिरोमाल्यानि यस्मिंस्तत् । 'जल्पाकमदभ्रगर्भकम्' इति पाठान्तरम् । सदा जल्पाकमित्येतदपि महीपतिमन्दिरस्य विशेषणम् । अदभ्रा अधिकाः गर्भकाः शिरोमाल्यानि यस्मिन्निति व्याख्येयम् । 'केशमध्ये तु गर्भकः ।' इति अमरः ॥

अपारनेपालनृपालबालिका-
कलापसम्पादितधूपनैपुणम् ।
अलम्भि माङ्गल्यमयं किलाखिलं
महीपतेर्मन्दिरमिन्दिरास्पदम् ॥ ३२ ॥

अपारेति ॥ अपारेण अधिकेन नेपालनृपालबालिकाकलापेन नेपालराजकुमारीसमूहेन सम्पादितं निर्वर्तितं धूपनैपुणं अगुरुधूपादुत्पादनसामर्थ्यं यस्मिन्तत् । अपारेति सम्पादनक्रियाविशेषणं वा । माङ्गल्यमयं

मङ्गलप्रचुरम् । अखिलं निःशेषम् । महीपतेः मन्दिरं राजसदनम् । इन्दिरायाः लक्ष्म्याः आस्पदं निवासः । अलक्षि दृष्टम् । किलेति प्रसिद्धौ ॥

पराकृतैरम्मदपाटवानक-
प्रणादपारीणदरीप्रतिश्रुता ।
हरिष्यति क्ष्माभरमेष इत्यमी
कुलाचलाः क्ष्वेलनमाचरन्निव ॥ ३३ ॥

पराकृतेति ॥ इरमदस्य मेघज्योतिषः वज्राग्नेः इव ऐरम्मदं यत् पाटवं शब्दविषये सामर्थ्यं निर्घोष इति यावत् तत् पराकृतं निरस्तं यैस्तेषां आनकानां पटहानां यः प्रणादः निस्वनः तस्य पारीणा, पारंगता, तत्परिपूर्णा इत्यर्थः, या, दर्यः गुहाः तासां प्रतिश्रुता प्रतिध्वनिना । कुलाचलाः महेन्द्रमलयादयः । एषः अच्युतराजः । क्ष्माभरं भूभारम् । हरिष्यति अपनेष्यति । इति । क्ष्वेलनं सन्तोषेण सिंहनादम् । आचरन् अकुर्वन्निव । उत्प्रेक्षा ॥

समञ्चितं कञ्चुकिनां जयारवैः
सहाप्तराजन्यजनेन केनचित् ।
अलंकृतं साङ्ग इवाङ्गजः शनै-
रसावयासीदभिषेकमण्टपम् ॥ ३४ ॥

समञ्चितमिति ॥ असौ अच्युतरायः । केनचित् केनापि । आप्ताः इष्टाः च, राजन्यजनः सत्कुलजातक्षात्रियलोकः तेन सह । साङ्गः मूर्तिमान् । अङ्गजः मन्मथ इव । कञ्चुकिनां सौविदल्लानां । जयारवैः जयघोषैः । समञ्चितं शोभितम् । अलंकृतं परिष्कृतम् । अभिषेकमण्टपम् । शनैः मन्दमन्दम् । अयासीत् ययौ । 'समञ्चितं' इत्यपि पाठः ॥

अनादि नान्दीभिरनर्दि मद्दलै
रराणि वीणाभिरभाणि वेणुभि ।
अरेभि भेरीभिरगार्जि जर्झरै-
रगारि शृङ्गै समकालि काहलै ॥ ३५ ॥

अनादीति ॥ (तदा) नान्दीभि वाद्यविशेषै । अनादि शब्दितम् । अत्र सर्वत्र भावे लुङ् । मद्दलै । अनर्दि । नर्द शब्दे । वीणाभि । अराणि । वेणुभि वशै । अभाणि भणितं शब्दितमित्यर्थं । रणभणौ शब्दार्थौ । भेरीभि दुन्दुभिभि । अरेभि अशब्दि । रेभृ शब्दे । जर्झरै तन्नामकैर्वाद्यविशेषै । अगार्जि गर्जितम् । गर्ज शब्दे । शृङ्गै वाद्यविशेषै । अगारि शब्दितम् । गृ शब्दे । काहलै । समकालि शब्दितम् । कल शब्द सख्यानयो ॥

कृताभिषेक कृपया पुरा हरे
स एष साम्राज्यपदेऽभ्यषिच्यत ।
क्षमाच्युतेशव्यपदेशतो मही
तदाजनि स्विन्नतनुस्तदादरात् ॥ ३६ ॥

कृतेति ॥ हरे विष्णो । कृपया अनुग्रहेण । पुरा प्रथमत । कृताभिषेक अभिषिक्त । स एष अच्युतराय । साम्राज्यपदे चक्रवर्तिपदस्थाने । अभ्यषिच्यत अभिषिक्त । तदा पट्टाभिषेककाले । मही भूमि । तस्मिन् अच्युतराये आदरात् प्रीते । क्ष्मया विशीर्णा ये अच्युतेशा जलकणा तेषां व्यपदेशेन व्याजेन । स्विन्ना सात्त्विकभावस्वेदवती तनु मूर्ति यस्यास्तथोक्ता । अजनि जाता । सापह्नवोत्प्रेक्षा ॥

समाप्य सर्वां समनन्तरक्रियां
नृपासनस्थो नृपतिर्निरैक्ष्यत ।
सुमेरुसङ्गीव सुरेन्द्रपादपः
श्रियः सखेव श्रितभानुमण्डलः ॥ ४१ ॥

समाप्येति ॥ सर्वां समनन्तरक्रिया समस्तमपि अनन्तरकरणीयम् । समाप्य निर्वर्त्य । नृपासनस्थ. सिंहासने स्थित । नृपतिः अच्युतराज । सुमेरुसङ्गी मेरुपर्वते विद्यमान । सुरेन्द्रपादपः कल्पवृक्ष इव । श्रित अधिष्ठित भानुमण्डल सूर्यबिम्ब येन स तादृश । श्रियः सखा लक्ष्मीपति नारायण इव । निरैक्ष्यत दृष्टः ॥

प्रचालितोऽग्रे परिचारिकाजनै-
र्नृपस्य नीराजनदीपिकोत्करः ।
दिगन्तरभ्रान्तिमिषान्नटिष्यतो
दधौ प्रतापस्य स पूर्वरङ्गतां ॥ ४२ ॥

प्रचालित इति ॥ (य) नीराजनदीपिकाना आरात्रिकदीपिकाना उत्कर समूह । नृपस्य । अग्रे पुरस्तात् । परिचारिकाजनैः । प्रचालित भ्रामित । सः नीराजनदीपिकोत्कर । दिगन्तरभ्रान्तिमिषात् दिगन्तरेषु भ्रमणव्याजेन । नटिष्यत नर्तिष्यत । प्रतापस्य । पूर्वरङ्गता प्राथमिकता आरम्भकृत्यतामित्यर्थ । दधौ दधार । 'दिगन्तरे भ्रान्तिमिषात्' इति पाठे तु भ्रान्तिमिषात् दिगन्तरे नटिष्यत इत्यपि व्याख्यातु शक्यम् ॥

अरालकेशीभिरनाटि मेदिनी-
स्वयंवरप्रेयसि शोभिते श्रिया ।

वलाहके दर्शितवार्षिकोदये
न किं शिखिन्यो नटनं वितन्वते ॥ ४३ ॥

अरालेति ॥ मेदिन्या भूमे स्वयंवरप्रेयसि स्वयंवृतपतौ अच्युत राये । श्रिया राजलक्ष्म्या । शोभिते सति । अराल कुटिल भ्रमरा निलयं केशा यासां ताभि स्त्रीभि । अनाटि नटितम् । भावे लुङ् । बलाहके मेघ । दर्शित वार्षिकादय वर्षाकालिकगर्जित येन तस्मिन् तथोक्ते सति । शिखिन्य मयूर्य । नटन नर्तनम् । न वितन्वते किं न कुर्वन्ति किम् । दृष्टान्तालङ्कार ॥

विनीतसामन्तविधूतचामर-
द्वयान्वितोऽलक्ष्यत धूर्वह क्षिते ।
तुषारशैलो दृषदाहतिद्विधा-
पतत्प्रपातद्युनीपया इव ॥ ४४ ॥

विनीतेति ॥ विनीते विनयसम्पन्ने सामन्ते विधूत चालित यत् चामरद्वय तेन अन्वित युत उभयतश्चामराभ्यां वीज्यमान इत्यर्थ । क्षिते भूमे धूर्वह भारोद्वह अच्युतराय । दृषत्सु शिलासु आहत्या सम्पतनेन द्विधापतन् द्विधा विभज्य प्रवहन् नाकधुनीपय गङ्गाम्बु यस्य स तथोक्त । तुषारशैल हिमवत्पर्वत इव । अलक्ष्यत दृष्ट । पत-तदिति पततेर्यङ्लुगन्ताच्छता ॥

मनुक्रमो रक्षति तत्तुलक्ष्मा-
पतीनितीवानुजिघृक्षया गतौ ।

अपाङ्गितप्रेङ्खदभीशुवीचिका-
कृतावलम्बैरिव गन्धवारिभिः ।
कराब्जसौवर्णघटापवर्जितै-
स्तमभ्यषिञ्चत्तरलेक्षणाजनः ॥ ३७ ॥

अपाङ्गितेति ॥ तरलेक्षणाजनः स्त्रीजनः । अपाङ्गितैः नेत्रान्तवलनैः प्रेङ्खता प्रसरता अभीशुना कान्तीनामेव रज्जुना वीचिकाभिः तरङ्गैः परम्पराभिरित्यर्थः कृतः अवलम्बः धारणं येषां तादृशैरिव स्थितैः । कराब्जेषु हस्तारविन्देषु विद्यमाना ये सौवर्णघटाः कनककलशाः तैः अपवर्जितैः विसृष्टैः । गन्धवारिभिः सपरिमलैः जलैः । तं अच्युतरायम् । अभ्यषिञ्चत् अभिषिषेच ॥

कृताभिषेकस्तुलुवक्षितिक्षितां
कुलाग्रणीः कुङ्कुमवारिधारया ।
करीव सिक्तो गिरिधातुनिर्झरैः
शशीव सायन्तनसन्ध्ययारुचत् ॥ ३८ ॥

कृतेति ॥ तुलुवक्षितिक्षितां तुलुवमहीपतीनाम् । कुलाग्रणीः कुलश्रेष्ठः अच्युतरायः । कुङ्कुमवारिधारया कुङ्कुमसहितसलिलधारया । कृताभिषेकः अभिषिक्तः सन् । गिरिधातुनिर्झरैः गैरिकधातुविमिश्रैः प्रस्रवणजलैः । सिक्तः । करी गज इव । सायन्तनसन्ध्यया सायङ्कालिकसन्ध्यारागेण । सिक्तः स्नपितः । शशी चन्द्र इव च । अरुचत् अशोभत । रुच दीप्तौ । 'द्युद्भ्यो लुङि' इति पाक्षिकं परस्मैपदे 'पुषादिद्युताद्य्—' इति अङ् ॥

अलोकि लोकैर्हरिचन्दनोदक

निजृम्भित मण्टपवेदिकाङ्कणे ।

निरीक्ष्य कान्त नृपमाशयादमा-

न्मुचोऽनुरागो यहिम्यतो यथा ॥ ३९ ॥

अलोकीति ॥ लोकै जनै । मण्टपवेदिकाङ्कणे अभिषेकमण्डपे नियमानाया वितर्दिकाया प्रदेशे । निजृम्भित समुल्लसितम् । हरिचन्दनोदक रक्तचन्दनजलम् । कान्त कमनीय भर्तारम् । नृप अच्युतराजम् । निरीक्ष्य विलोक्य । (स्थिताया) भुव भूमे नायिकाया । अमान् अनन्तर्भवन् अमित इत्यर्थ । (अत एव) आशयात् हृदयात् । बहि । उद्यत निर्गत । अनुराग यथा अनुराग इव । अलोकि दृष्टम् । अनुरागो रक्तवर्ण इति सम्प्रदाय ॥

अधारयत्पाण्डरमम्बर क्षिते-

रधीश्वर स्नानविधेरनन्तरम् ।

समाप्तवर्षस्नपनो यथा गिरि

शरन्मुखे छन्नितम्बमम्बुदम ॥ ४० ॥

अधारयदिति ॥ क्षिते अधीश्वर अच्युतराज । स्नानविधे अनन्तरम् । पाण्डर धवलम् । अम्बर वस्त्रम् । शरन्मुखे शरदारम्भे । समाप्त अवगित वर्षस्नपन वर्षाकालिकवृष्टिसेचन यस्य स तादृश । गिरि पर्वत । छन्नितम्ब आच्छादितकटकप्रदेशम् । अम्बरेऽपि विशेषणमिदं सुयोजम् । अम्बुद यथा मेघमिव । अधारयत् धृतवान् ॥

समाप्य सर्वां समनन्तरक्रिया
नृपासनस्थो नृपतिर्निरैक्ष्यत ।
सुमेरुसङ्गीव सुरेन्द्रपादप
श्रिय सखेव श्रितभानुमण्डल ॥ ४१ ॥

समाप्येति ॥ सर्वां समनन्तरक्रिया समस्तमपि अनन्तरकरणीयम् । समाप्य निवर्त्य । नृपासनस्थ सिंहासनस्थित । नृपति अच्युतराज । सुमेरुसङ्गी मेरुपर्वते विद्यमान । सुरेन्द्रपादप कल्पवृक्ष इव । श्रित आश्रित भानुमण्डल सूर्यबिम्ब येन स तादृश । श्रिय सखा लक्ष्मीपति नारायण इव । निरैक्ष्यत दृष्ट ॥

प्रचालितोऽग्रे परिचारिकाजनै
र्नृपस्य नीराजनदीपिकोत्कर ।
दिगन्तरभ्रान्तिमिषान्नटिष्यतो
दधौ प्रतापस्य स पूर्वरङ्गता ॥ ४२ ॥

प्रचालित इति ॥ (य) नीराजनदीपिकाना आरात्रिकदीपकाना उत्कर समूह । नृपस्य । अग्रे पुरस्तात् । परिचारिकाजनै । प्रचालित भ्रामित । नीराजनदीपकोत्कर । दिगन्तरभ्रान्तिमिषात् दिगन्तरेषु भ्रमणव्याजेन नटिष्यत नर्तिष्यत । प्रतापस्य । पूर्वरङ्गता प्राथमिकता आरम्भकृत्यतामित्यर्थ । दधौ दधार । दिगन्तरे भ्रान्तिमिषात् इति पाठे तु भ्रान्तिमिषात् दिगन्तर नाटयत इत्यपि व्याख्यातु शक्यम् ॥

अरालकेशीभिरनाटि मेदिनी
स्वयंवरप्रेयसि शोभिते श्रिया ।

वलाहके दर्शितवार्षिकोदये
　　न किं शिखिन्यो नटनं विवृण्वते ॥ ४३ ॥

अरालेति ॥ मेदिन्या भूमे स्वयंवरप्रेयसि स्वयंवृतपतौ अच्युत राये । श्रिया राजलक्ष्म्या । शोभिते सति । अराल कुटिल भ्रमिमा निरुध्य केश यासा ताभि स्त्रीभि । अनाटि नटितम् । भावे लुङ् । वलाहके मेघ । दर्शित वार्षिकोदय वर्षाकालिकसर्गोत्त येन तस्मिन् तथोक्ते सति । शिखिन्य मयूर्य । नटन नर्तनम् । न विवृण्वते किं न कुर्वन्ति किम् । दृष्टान्तालङ्कारः ॥

विनीतसामन्तविधूतचामर-
　　द्वयान्वितोऽलक्ष्यत धूर्वह क्षिते ।
तुषारशैलो दृषदाहतिद्विधा-
　　पनीपतन्नाकधुनीपया इव ॥ ४४ ॥

विनीतेति ॥ विनीते विनयसंपन्ने सामन्तै विधूत वीजित यत् चामरद्वय तेन अन्वित युत उभयतश्चामराभ्या वीज्यमान इत्यर्थ । क्षिते भूमे धूर्वह भारोद्वह अच्युतराय । दृषत्सु शिलासु आहत्या सयत्नेन द्विधापनीपतत् द्विधा विभज्य प्रवहत् नाकधुनीपय गङ्गाजल यस्य स तथोक्त । तुषारशैल हिमवत्पर्वत इव । अलक्ष्यत दृष्ट । पनीपतदिति पततेर्यङ्लुगन्ताच्छता ॥

मनुक्रमो रक्षति तत्कुलक्ष्मा-
　　पतीनितीवानुजिघृक्षया गतौ ।

प्रीतिं तस्य प्रस्त्रीक्रियाया प्रकाशनस्य अर्हया समुचितया । एतद्विशेषणद्वयमुपमानेऽपि योज्यम् । साम्राज्यपदश्रिया चक्रवर्तित्वस्थानलक्ष्म्या । वदान्य दाता य. पादप वृक्षः कल्पवृक्ष इत्यर्थ. । वसन्तलक्ष्म्या वसन्तश्रियेव । अरुचत् शोभितवान् ।

> चकार यन्मेरुमनादिमः पुमान्
>
> सुवर्णरूप सुरसंसदां वशे ।
>
> सुवर्णमेरुं स्वयमस्य सेवको
>
> महीसुरेभ्योऽदित मानवेश्वर ॥ ५० ॥

अकारयदिति ॥ यत् यस्मात् । न विद्यते आदिम. यस्मात्स अनादिम. सर्वादिभूत इत्यर्थ, तादृश पुमान् परमपुरुष श्रीमन्नारायण. । सुवर्णरूप स्वर्णमयम् । मेरु महामेरुपर्वतम् । सुरसंसदा देवबृन्दानाम् । वशे अधीनतायाम् । चकार अकरोत् । (तत्) अस्य आदिपुरुषस्य नारायणस्य । सेवक भक्त । मानवेश्वर अच्युतनृपतिः । स्वय आत्मना । महीसुरेभ्य ब्राह्मणेभ्य । सुवर्णमेरु मेरुपर्वताकार सुवर्णम् । अदित दत्तवान् ॥

> फलं यदस्याः पतिसेवया प्रभोः
>
> फणीशपर्यङ्कपदार्चया च यत् ।
>
> चिरात्तदासीच्चिनवेङ्कटाद्रिरि-
>
> त्यभिख्ययाक्ष्णोरपि दीर्घमायुषि ॥ ५१ ॥

फलमिति ॥ अस्याः वरदाम्बिकायाः । पतिसेवया भर्तृशुश्रूषया । यत् फलम् । प्रभोः अच्युतराजस्य । फणीशः आदिशेषः पर्यङ्कः खट्वा यस्य तस्य फणीशपर्यङ्कस्य भगवतो नारायणस्य पदार्चया चरणार-

बिन्दार्चनेन । यच्च फलम् । तत् फलम् । चिरात् चिरकालानन्तरम्, चिरात् चिरकालपर्यन्तमिति पूर्ववाक्यान्वयि वा । अक्ष्णोः नयनयोः । आयुष्यपि । दीर्घे सत् । 'चिनवेङ्कटाद्रि:' इति अभिख्यया नाम्ना । आसीत् अभूत् । भगवत्कृपया दीर्घायुर्दीर्घाक्षश्च चिनवेङ्कटाद्रिनामा तनयः समुत्पन्न इति भावः ॥

अनेन राज्ञा चिनवेङ्कटाद्रिर-
प्ययोजि लक्ष्मीं युवराजपूर्विकाम् ।
क्षमापतौ राज्यरमा सयौवन-
क्रमा च कौमारमसावसूचयत् ॥ ५२ ॥

अनेनेति ॥ अनेन राज्ञा अच्युतराजेन । चिनवेङ्कटाद्रिरपि । युवराजपूर्विकां युवराजशब्दपूर्विकाम् । लक्ष्मीं यौवराज्यलक्ष्मीम् । अयोजि योजितः । असौ इयम् । राज्यरमा राज्यलक्ष्मीः । क्षमापतौ राज्ञि अच्युतराये । यौवनक्रमेण यौवनाभिवृद्ध्या सहिता सयौवनक्रमा परिपूर्णेत्यर्थः तादृशी च सती । कौमारं कुमारीभावं युवराजसम्बन्धं च । असूचयत् न्यवेदयत् प्राप्तवतीति यावत् । यद्वा सयौवनक्रमा युवराजसम्बन्धेन यौवनोदयसहिता सती । क्षमापतौ चिनवेङ्कटाद्रौ कौमारं कुमारीभावं कुमारशब्दवाच्यताम् । असूचयत् अकरोत् । युवराजः कुमार इति व्यपदिश्यते ॥

यथा जयन्तेन पुरन्दरो यथा
नरोपवाह्यो नलकूबरेण च ।
अराजदच्याजसुहृत्सतां तथा
चिरायुषा श्रीचिनवेङ्कटाद्रिणा ॥ ५३ ॥

तमीशसूर्याविव धारिते किम-
प्यराजतामातपवारणे विभो ॥ ४५ ॥

मन्विति ॥ विभो प्रभो अच्युतरायस्य । धारिते धृते । आतपवारणे छत्रे । मनुना व्यवस्थापित क्रम राज्यपरिपालनरीति । तत्कुलक्ष्माप तीन् तद्वंशराजान् । रक्षति । तद्वंशराजा मनुक्रमेण परिपालयन्तीत्ययं । इतीव । अक्षरवकारो वानयालङ्कारे । अनुजिघृक्षया अनुग्रहीतुमिच्छया । आगतौ । तमीशसूर्यौ चन्द्रसूर्याविव । किमपि अनिर्वचनीयतया । अराजतां शोभितवन्तौ । 'मत्कुलक्ष्मापतीनतीव' इति पाठान्तरम् ॥

कलिङ्गभूमे कमिता कलाचिका
मणीनिबद्धा मगधोऽस्य पादुकाम् ।
शकाधिपश्चामरमञ्जरीमधा-
त्स्वयं कृपाणीमपि सिंहलेश्वरः ॥ ४६ ॥

कलिङ्गेति ॥ कलिङ्गभूमे कमिता कलिङ्गाधिप । अस्य अच्युतरायस्य । कलाचिका पतद्ग्रह भृङ्गारम् । मगध । मणीनिबद्धा रत्नख चिताम् । पादुका उपानहम् । शकाधिप । चामरमञ्जरी स्तबकसदृशा यालव्यजनम् । सिंहलेश्वर सिंहलाधिपोऽपि । स्वयम् । कृपाणीं खड्गम् । अधात् उवाह ॥

क्ष्मासुज काञ्चनपुष्पमग्रत
प्रकीर्य भक्त्या प्रतिपादितोपदा ।
व्यनसिषुर्वशमाणि विधोस्त्वरा-
विघट्टितान्योन्यकिरीटकोटय ॥ ४७ ॥

क्षमेति ॥ क्षमाभुज राजान । भक्त्या । काञ्चनपुष्प हिरण्मयानि कुसुमानि । अग्रत अग्रे । अर्घार्थं अर्दर्कार्य । प्रातपादिता उपदा उपायनानि यैस्तथोक्ता । त्वरया सम्भ्रमेण विघट्टिता घर्षिता अन्यान्य किरीटकोटि परस्परमकुटाग्रभाग येषा ते तथोक्ताय सन्त. । विधो चन्द्रस्य । पदाम्भणि पदारस्म तत्तुल्येष्ठ अच्युतरायमित्यर्थ । प्रणसिषु नमन्ति स्म ।

महत्तरे मानवलोकशासितु
मनोऽनुकूला महिषीपदे तदा ।
कृताभिषेका सल्गक्षितीशितु-
र्वरात्मजासीद्वरदाम्बिकावधू. ॥ ४८ ॥

महत्तर इति । तदा तास्मन् समय । सल्गक्षितीशितु सल गराजस्य । वरात्मजा श्रेष्ठपुत्री वरलब्धा पुत्री वा । मानवलोकशासितु अच्युतराजस्य । मनस हृदयस्य अनुकूला रुचिता । वरदाम्बिकावधू वरदाम्बिकानाम्नी राज्ञी । महत्तरे प्रशस्ततरे । महिषीपदे देवीपस्थाने । कृताभिषेका अभिषिक्ता । आसीत् ॥

प्रसूतसौभाग्यपुषा यशोमिषा-
त्प्रजानुरागप्रकटीकियार्हया ।
स एष साम्राज्यपदश्रियारच-
द्वसन्तलक्ष्म्येव वदान्यपादप: ॥ ४९ ॥

प्रसूनेति ॥ स एषः अच्युतराज । यशोमिषात् कीर्तिव्याजेन । प्रसूनानां कुसुमाना सौभाग्य शोभा पुष्णाति इति तया । प्रजानां यः अनुराग

यथेति ॥ मता साधूनाम् । अन्यानसुहृत् निर्व्याजबन्धुः अच्युतरायः । जयन्तेन तन्नाम्ना सुतेन । पुरन्दर इन्द्रः । यथा (विराजते) नरः औपवाह्यं वाहनं यस्य स नरवाहनः कुबेरश्च । नलकूबरेण तन्नाम्ना पुत्रेण । यथा (विराजते) तथा । चिरायुषा दीर्घायुषा । श्रीवनवेङ्कटाद्रिणा स्वसुतेन । अराजत् अशोभत । एतावत्पर्यन्तं **वंशस्थ** प्रायेण वृत्तम् । क्वचित्क्वचित् **इन्द्रवंशापि** ॥

अभिमतपिकवाणीपञ्चमैरञ्चितश्रीः

रपि च वरदमाम्बावीरुदालम्बभूतः ।

पतिरस्यदवन्यां प्राप्तसाम्राज्यलक्ष्म्या

शतमखपुरशाखी चैत्रलक्ष्म्या यथैव ॥ ५४ ॥

अभिमतेति ॥ अभिमता इष्टा या पिकवाण्यः स्त्रियः तासां पञ्चमैः मधुरैः स्वरैः । अत्र पञ्चमशब्दः मधुरस्वरपरः । अन्यत्र अभिमतानां पिकानां कोकिलानां वाणीपञ्चमैः पञ्चमस्वरैः । 'अभिमतसुतवाणीपञ्चमैः' इति पाठान्तरम् । अञ्चिता शोभिता श्रीः समृद्धिः यस्य स तथोक्तः । अपि च किंच । वरदमाम्बा वरदाम्बानाम्नी देवी सैव वीरुत् लता तस्याः आलम्बभूतः । अवन्यां पतिः अच्युतरायः । प्राप्ता अधिगता या साम्राज्यलक्ष्मीः चक्रवर्तित्वश्रीः तया । शतमखपुरशाखी इन्द्रनगरवृक्षः कल्पवृक्ष इत्यर्थः । चैत्रलक्ष्म्या यथा चैत्रकालिकश्रियेव वसन्तलक्ष्म्येवेत्यर्थः । अरुचत् विललासैव । 'आप्तसाम्राज्यलक्ष्मीः' इति पाठान्तरम् । **मालिनी** वृत्तम् ॥

इति तृतीयः सर्गः ॥

चतुर्थः सर्गः ।



वासरोऽथ वसुधावलद्विषो
यत्प्रियेति महिषीपदे महीम् ।
आदरात्किमभिषेक्तुमाहर
न्नम्बुवाहमणिकुम्भमाययौ ॥ १ ॥

वासर इति ॥ अथ । वासरः दिवसः । वसुधावलद्विषः भूमीन्द्रस्य अच्युतरायस्य । यस्य प्रेयसी । इति इतो । मही भूमिम् । महिषीपदे देवीस्थाने । आदरात् प्रीत्या । अभिषेक्तुम् । अम्बुवाह जलधर एव मणिकुम्भ रत्नखचितघट तम् । आहरन् आनयन् सन् । आययौ आगतः किम् । उत्प्रेक्षा रूपकं च ॥

शौर्यमारुतसखस्य सन्निधौ
कल्पितानघकरग्रहे नृपे ।
मेदिनी पुलकजालमेदुरा
नीपकुड्मलनिभादभासत ॥ २ ॥

शौर्येति ॥ नृपे अच्युतराये । शौर्यमेव मारुतसखः अग्निः तस्य सन्निधौ । कल्पितः कृतः अनघः मनोहरः निष्पापश्च करग्रहः विवाहः राजदेयद्रव्यस्वीकारश्च येन तथाभूते सति । मेदिनी भूमिः । नीपकुड्मलनिभात् नीपमुकुलव्याजेन । पुलकजालेन रोमाञ्चसमूहेन मेदुरा व्याप्ता सती । अभासत शुशुभे । सापह्नवोत्प्रेक्षा समासोक्तिश्च ॥

अस्य कर्तुमभिषेकमङ्गला-
रात्रिकश्रियमिवावनीभुजः ।
प्रावृषाप्यजनि मेघभाजन-
प्रस्तुताचिररुचिप्रदीपया ॥ ३ ॥

अस्येति ॥ प्रावृषा वर्षाकालेनापि । स्त्रीलिङ्गात् काचित्स्त्र्यपि गम्यते । अस्य अवनीभुजः राज्ञः । अभिषेकमङ्गले क्रियमाणस्य आरात्रिकस्य नीराजनायाः श्रियं लक्ष्मीम् । कर्तुं आचरितुमिव । मेघ एव भाजनं दीपपात्रं तत्र प्रस्तुतः प्रक्रान्तः उद्दीपित इति यावत् आचररुचिः विद्युदेव प्रदीपः यया तया तथोक्तया । अजनि जातम् । भावे लुङ् ॥

पालिता प्रतिनवेन भूभुजा
वारिराशिरशना वसुन्धरा ।
केतकीकुसुमपांसुकैतवा-
त्प्राक्तनान्परिजहास पार्थिवान् ॥ ४ ॥

पालितेति ॥ प्रतिनवेन नूतनेन । भूभुजा राज्ञा । पालिता रक्षिता सती । वारिराशिरशना समुद्रमेखला । वसुधरा भूमिः । केतकीकुसुमपांसुकैतवात् कैतकधूलिव्याजेन । प्राक्तनान् प्राचीनान् । पार्थिवान् राज्ञः । परिजहास परिहसति स्म ॥

वर्षुकं समवलोक्य वारिदं
चातकद्विजकुलस्य हृष्यतः ।
बाष्पवर्षकृतसेचना नवा-
द्दर्पतोऽजनि पुरा वसुन्धरा ॥ ५ ॥

पर्युक्तमिति ॥ वसुन्धरा भूमिः । नवात् नूतनात् । वर्षत वृष्टे । पुरा प्रागेव । पर्युक्त वर्षिष्यन्तम् । वारिद मेघम् । विलोक्य । हृष्यत् सन्तुष्यत । चातकद्विजकुलस्य चातकपक्षिसमूहस्य । वाष्पवर्षेण आनन्द बाष्पवृष्ट्या कृत सेचन सेक यस्यास्तथोक्ता । अजनि जाता । अत्र वारिद द्विजादिपदै मेघसन्ध्यायुत्तराधमाङ्गणादिप्रतीते समासोक्तिः अति शयोक्तिश्च ॥

अभ्रपङ्क्तिरकिरत्पय कणा-
निर्भरोष्मणि निदाघत क्षितौ ।
गर्भिताशनितया तदुद्भव
घ्रातुमादरवतीव सौरभम् ॥ ६ ॥

अभ्रेति ॥ अभ्रपङ्क्ति मेघाकालि, आलिङ्गन् काचिन्नारीति च । गर्भित अन्त स्थित अशनि वज्र यस्यास्तस्या भावन, गर्भिणीत्वेन चेति गम्यते । तदुद्भव भूम्युद्भवम् । सौरभ सुगन्धम् । घ्रातु अनुभवितुम् । आदरवती साभिलाषेव । निदाघत ग्रीष्मेण । निर्भरोष्मणि अधिकोष्ण्या याम् । क्षितौ भूमौ । पय कणान् जलशीकरान् । अकिरत् विकिरति स्म । गर्भिण्या मृद्भक्षणमृत्तिकागन्धाघ्राणादिक प्रसिद्धमिति तथोत्प्रेक्षा ॥

अम्बु पीतमवपत्य दुस्तरा-
दम्बरादतितरामपा निधौ ।
प्रावृषा पवनचक्रयोजिता
वारिदा ववमुरश्चितभ्रमा ॥ ७ ॥

अम्बियति ॥ दुस्तरात् तरितुमशक्यात् दुरारोहात् अत्युन्नतादिति यावत् । अम्बरात् आकाशात् । अवपत्य पतित्वा अवरुह्य च । अपां निधौ

समुद्रे । अतितरां अत्यन्तम् । पीतम् । अम्बु जलम् । (कर्म) वारिदा- मेघाः । प्रावृषा वर्षाकालेन । पवनचक्रेण मण्डलवायुना योजिताः मेलिताः - पवनचक्रे वाताले चक्राकारयन्त्रे योजिताः स्थापिताश्च । अभ्रिलः कृतः भ्रमः भ्रमणं इतस्ततः संचारश्च येषां तथोक्ताः सन्तः । ववमुः उद्गिरन्ति स्म । लोकेऽपि कूपादौ पतितः पीतजलः पुरुषः कुलालचक्रयन्त्रमारोप्य परिभ्रमणेन पीतं जलमुद्वाम्यत इति स्थितिः । **समासोक्तिः** ॥

> **अम्भसार्द्रितमवादयन्नभा-**
> **स्तापयन्हुतवहे तडिन्मये ।**
> **मद्दलं मदजुषां शिखण्डिनां**
> **ताण्डवानुगुणमभ्रमण्डलम् ॥ ८ ॥**

अम्भसेति ॥ नभाः वर्षाकालः । 'नभा घ्राणे विसतन्तौ पतद्ग्रहे । प्रावृषि श्रावणे' इति हैमः । अम्भसा जलेन । आर्द्रितं आर्द्रीकृतम् । अभ्रमण्डलं मेघसमूहमेव । मद्दलम् । तडिन्मये विद्युद्रूपे । हुतवहे अग्नौ । तापयन् विशोष्य तप्तं कुर्वन् सन् । मदजुषां मत्तानाम् । शिखण्डिनां मयूराणाम् । ताण्डवस्य नटनस्य अनुगुणं अनुकूलं यथा तथा । अवाद- यत् वादितवान् । रूपकम् ॥

> **चातकाः सततधारमक्षमाः**
> **पातुमम्बु परिपीडिता मुखे ।**
> **प्राक्समीरशिथिलैः पयःकणैः**
> **कुर्वते स्म निजकुक्षिपूरणम् ॥ ९ ॥**

चातका इति ॥ चातकाः चातकपक्षिणः । मुखे । परिपीडिताः

धारापातेन आहता । सततधारम् अविच्छिन्नपातम् । अम्बु जलम् । पातुम् । अक्षमा अशक्ता सन्तः । प्राक् प्रथमम् । समीरेण वायुना शिथिले लघूकृत्य विशीर्णे । पयःकणैः जलबिन्दुभिः । निजकुक्षिपूरणस्योदरपूर्तिम् । कुर्वते स्म अकुर्वन् ॥

वारिदे शरमुचि प्रधाविनी
वाहिनी निविशते स्म वारिधौ ।
राजहंससहसापि दुद्रुवे
लक्ष्यमस्ति किमु जीवनत्यजाम् ॥ १० ॥

वारिद इति ॥ वारिदे मेघे । कस्मिंश्चन धानुष्क इत्यपि गम्यते । शरं जलं बाणं च मुञ्चतीति तस्मिन् शरमुचि सति । 'शरस्तु तेजने बाणे दध्यग्रे ना शरं जले ।' इति विश्वः । वाहिनी नदी सेना च । प्रधाविनी वेगवती पलायमाना च सती । वारिधौ समुद्रे । निविशते स्म प्रविष्टा निलीना च । राजहंसानां हंसविशेषाणां राजश्रेष्ठानां च सहसा सङ्घेनापि । दुद्रुवे पलायितम् । जीवनं जलं त्यजन्ति विसृजन्तीति जीवनत्यजः तेषां जीवनत्यजां जलवर्षिणाम्, जीवनं प्राणान् त्यजन्ति सति समये उपेक्षन्ते इति जीवनत्यजः धीराः तेषां च । किमु । लक्ष्यं व्याजः, शरव्यं च । अस्ति । नास्त्येवेत्यर्थः । 'श्लेषसङ्कीर्णोऽर्थान्तरन्यासः' ॥

अगमत् कृतशिखण्डिताण्डवो
ग्रीष्ममेष शुचिमुज्झितैः शरैः ।
वञ्चयन्वलितजिष्णुकार्मुको
वासरोऽर्जुनविकासमासदन् ॥ ११ ॥

अगमत इति ॥ एष वासरः वर्षादिवसः । वलितः वक्रितः प्राप्त

जिष्णो इन्द्रस्य कार्मुकं धनुः यस्मिन् स तथोक्तः । पक्षे वलितं जिष्णु जयशालि च कार्मुकं येन ॥ ः अग्रतः प्रथमतः । कृतं शिखण्डिनां मयूराणां ताण्डवं नटनं येन यस्मिन्वा ॥ । पक्षे अग्रतः कृत पुरस्तादवस्थापितः यः शिखण्डी तन्नामा द्रुपदपुत्रः तस्य ताण्डवः उत्साहः युद्धाभिनयो वा यस्य ॥ तथोक्तः । उज्झितैः विसृष्टैः । शरैः जलैः बाणैश्च । भीष्मं भयंकरं अत्युष्णमित्यर्थः । शुचिं ग्रीष्मम् । पक्षे, शुचिं परिशुद्धम् । भीष्मं भीष्माचार्यं शान्तनुपुत्रं पितामहम् । वधयन् शमयन् पक्षे प्रतारयन् सन् । अर्जुनानां ककुभाख्यवृक्षाणां विकासं पत्रफलादिसमृद्धिम् । पक्षे, अर्जुनस्य मध्यमपाण्डवस्य विकासं शोभां तत्साम्यमिति यावत् । आपदत् प्राप्तवान् । आसीदितेर्लुङ् ॥

आन्ध्यमन्तरभितापकन्दली
मश्रु निश्वसितमप्ययोगिनाम् ।
आरचय्य विववार वारिदो
धूमपावकजलानिलात्मताम् ॥ १२ ॥

आन्ध्यमिति ॥ वारिदः मेघः । अयोगिनां विरहिणाम् । आन्ध्यं अन्धत्वं कर्तव्यमूढता च । अन्तः मनसि । अभितापस्य संतापस्य कन्दली नवाङ्कुरः समूहः वा । अश्रु बाष्पम् । निश्वसितं निश्वासमपि । आरचय्य उत्पाद्य । धूमपावकजलानिलात्मतां धूमाग्निजलवायुरूपत्वम् । विववार विवृतवान् । 'धूमज्योतिः सलिलमरुतां संनिपातः क्व मेघः' इति मेघसंदेशे ॥

क्रीडया दिवि तटित्कृपाणिका
वर्हिषु व्यतिहतासु वारिदैः ।

विश्लथा इव विभावसो कणा
शक्रगोपनिकराश्चकाशिरे ॥ १३ ॥

क्रीडयेति ॥ वारिदै । दिवि आकाशे । क्रीडया लीलया । तडित विद्युत एव कृपाणिकावल्य लतासदृशा खड्गा तासु । व्यतिहतासु परस्पर सघट्टितासु । मेघेषु विद्युद्भि शस्त्राशस्त्रि कुर्वाणेष्वित्यर्थ । विश्लथा विकीर्णा । विभावसो/कणा अग्निकणा स्फुलिङ्गा इव । शक्रगोपाना तन्नाम्ना प्रसिद्धाना कीटविशेषाणा निकरा समूहा । चकाशिरे भान्ति स्म ॥

केचनानिलवशात्करोपला
घोतलात्तरलिता दिशा मुखे ।
नासिकाभरणमौक्तिकश्रियो
नाटिका क्षणमिवालम्बिरे ॥ १४ ॥

केचनेति ॥ अनिलवशात् वायुवेगवशात् । घोतलात् आकाशप्रदेशात् । तरलिता चञ्चलिता विकीर्णा इत्यर्थ । केचन । करोपला वर्षोपला करका । दिशा ककुभा कासाञ्चन स्त्रीणा च । मुखे अग्रभागे वदने च । नासिकाभरणमौक्तिकाना नासाभूषणमुक्ताफलाना श्रिय लक्ष्म्या । नाटिका नटन तादृशमुक्तासादृश्यमित्यर्थ । क्षणमिव क्षण कालम् । आलम्बिरे आश्रयन्ति स्म । 'मौक्तिकस्रज' इति पाठान्तरम्। **निदर्शना उत्प्रेक्षा च** ॥

विष्वगम्बुदविधुन्तुदो रुषा
चर्वति स्म रविशर्वरीविटौ ।

पङ्किले किल सशृङ्खलोऽभव-
स्प्राप्तराज्य इव मारवे पथि ॥ १९ ॥

शश्वदिति ॥ पङ्किले पङ्कभूयिष्ठे । मारवे मरुप्रदेशसम्बन्धिनि । पथि मार्गे । सशृङ्खलः शृङ्खलासहित इव स्थितः शृङ्खलाबद्ध इव पद्भ्यात् पादावुद्धृत्य चलितुमशक्त इत्यर्थः । अध्वगव्रजः पथिकसमूहः । वर्षता वृष्टेः । मरुता वायुना च । (क्रमेण) शश्वत् मुहुर्मुहुः आर्द्रितः आर्द्रीकृतः विशोषितः च अम्बरं वस्त्रं यस्य ॥ तादृशः सन् । प्राप्तं राज्यं यं स तादृश इव । अभवत् । निर्जलप्रदेशमार्गे पङ्कक्षमस्य जलस्य दर्शनं राज्यप्राप्तिरिव पन्थानां सुखाकरमभूदिति भावः ॥

तिर्यगानतगलं विषाणयो-
र्दीर्णवृष्टि धृतरोमविक्रियम् ।
पार्श्वदेशपरिलीनतर्णकं
गोकुलं निखिलमैक्ष्यताकुलम् ॥ २० ॥

तिर्यगिति ॥ निखिलं गोकुलं समस्तोऽपि गवां समूहः । तिर्यक् तिरश्चीनं यथा तथा आनतं वक्रितं गलं कण्ठप्रदेशः यस्य तत् । विषाणयोः शृङ्गयोः । दीर्णा तत्र पतनेन विशकलिता वृष्टिः धारावर्षं येन तत् । धृता रोमविक्रिया रोमविकारः येन तत् । पार्श्वदेशे पार्श्वभागे परिलीनाः सलग्नाः तर्णकाः वत्साः यस्य तत् तादृशं च सत् । आकुलं विह्वलं सोपद्रवमित्यर्थः । ऐक्ष्यत दृष्टम् । **स्वभावोक्तिः** ॥

क्लेदसिक्तमिव वर्षसेचना-
त्किंच कोमलखुरं गवां कुलम् ।

संकुचत्तनु समग्रकम्पनं
तर्णकानधिवनं तदन्वगात् ॥ २१ ॥

क्ल्देति ॥ वर्षसेचनात् वृष्टिसेकात्, इद सर्वत्र हेतु । क्लेदेन धेनूना वात्सल्यपूर्वकजिह्वालेहनजनितार्द्रतया लालाजलेन वा सिक्त आर्द्रितमिव । किं च । कोमला मृदव खुरा शफानि यस्य तत् । सङ्कुचन्ती अल्पी भवन्ती तनु शरीर यस्य तत् । समग्र अधिक कम्पन वेपथु यस्य तत् तादृशम् । तत् । गवा कुल गोसमूह । अधिवन वने । तर्णकान् वत्सान् । अन्वगात् अनुचचार । तर्णकधर्माणां क्लेदसिक्तत्वादी नामत्रापि विद्यमानत्वाद्गोकुल तर्णकसदृशमभूदिति भाव ॥

भानुमम्बुधरबन्धनालये
तापिन विरचयस्तपात्ययः ।
अस्य भूरिवसुभागसौ पुरे-
त्यब्जिनीं ध्रुवममज्जयज्जले ॥ २२ ॥

भानुमिति ॥ तपात्यय वर्षाकाल । तापयतीति तापी । तं तापिन सन्तापकरम् । भानु सूर्यम् । अम्बुधर मेघ एव बन्धनालय कारागृह तस्मिन् । विरचयन् कुर्वन् सन् । असौ अब्जिना । पुरा पूर्वम् । अस्य सूर्यस्य । वसून् किरणान् वसूनि धनानि च भजतीति वसुभाक् । इति एव मत्वेव । अब्जिनीं पद्मिनीम् । जले । अमज्जयत् मज्जयामास ॥

अम्बुदा न परमश्रितारवा-
स्तद्भवानि तटिनीजलान्यपि ।

शक्रगोपकरकोपलच्छला-

रसृक्षणा स विचकार तत्क्षणात् ॥ १५ ॥

विष्वगिति ॥ विष्वद् सर्वतोव्यापी अम्बुद मेघ एव विधुन्तुद राहु । रुषा कोपेन । रवि सूर्य शर्वरीविट् निशानायकश्चन्द्र एतौ । चर्वति स्म चर्वितवान् । स अम्बुदविधुन्तुद । शक्रगोपकरकोपलच्छलात् शक्रगोपाला वर्षोपलाला च व्याजेन । तत्क्षणात् क्रमेण सूर्यचन्द्रक्षवान् । सृक्वणा ओष्ठप्रान्तेन । विचकार विकिरति स्म । विष्वगिति क्रियाविशेषण वा । सापह्नवोत्प्रेक्षा ॥

अम्बरान्निपतितै करोपलै-

राहतिव्यतिकरस्पृशोऽवने ।

शक्रगोपवपुषा समन्ततो

विश्रुथ क्षतजविप्रुषा चय ॥ १६ ॥

अम्बराविति ॥ अम्बरात् आकाशात् । निपतितै । करोपलै । करकाभि । आहत प्रहारस्य व्यतिकर सबन्ध स्पृशति भजतीति तस्या । अवने भूमे । क्षतजविप्रुषा रक्तबिन्दूनाम् । चय समूह । शक्रगोपवपुषा शक्रगोपशरीरेण तद्व्याजेनेत्यर्थ । विश्रुथ विकीर्ण प्रसृत इत्यर्थ ॥

अद्रिजनीप्रणयिना हिमद्युते-

रन्वकारि न पर निरूप्यता ।

अल्पदृश्यवपुषा पयोमुचा-

मावलीष्वपि च तत्कलात्मता ॥ १७ ॥

अब्जिनीति ॥ अब्जिनीप्रणयिना सूर्येण । हिमद्युते चन्द्रस्य । अनल्पमता पर औष्ण्याभावमात्रम् । न अन्वकारि न अनुसृतम् । किंतु पयोमुचा मेघानाम् । आवलीषु पङ्क्तिषु । अन्तर्दस्य निचिद्दूस्य वपु स्वरूप येन तेन तथोक्तेन । अब्जिनीप्रणयिना । तत्कलामतो चन्द्रस्य रूपतापि च । अन्वकारि अनुसृता ।

फेनकञ्चुकजुषो विषोरिस्त्र
प्रस्तुतोर्मिपवमानपृक्रिया ।
आपगा फणधरा इवाध्वगा-
न्कुर्वते स्म पथि कुण्ठितक्रमान् ॥ १८ ॥

फेनेति ॥ फेना डिण्डीरा कञ्चुका निर्मोका इव फेनकञ्चुका तान् जुषन्ते प्राप्नुवन्तीति तादृशा । पक्षे फेनानिव कञ्चुकान् जुषन्त इति तथा । विष जल उक्किरन्ति प्रवाहयन्तीति तथा । पक्षे विष गरल उक्किरन्ति वमन्तीति तथा । ऊर्मिपवमाना तरङ्गवाता पृक्रिया पृकारा इव ऊर्मिपवमानपृक्रिया प्रस्तुता प्रक्रान्ता ऊर्मिपवमानपृक्रिया याभिस्तास्तथोक्ता । पक्ष प्रस्तुता ऊर्मिपवमानवत् पृक्रिया यैस्ते । आपगा नद्य । फणधरा सर्पा इव । अध्वगान् पान्थान् । कुण्ठित विघ्नित क्रम गमन गमनक्रमो वा येषा तादृशान् । कुर्वते स्म अकुर्वत । मध्येपथ नदीना प्रवहनात्तदुल्लङ्घनासमर्था पथिका आसन्निति भाव । प्रयाणकाले मध्येमार्ग सर्पदर्शन दुर्निमित्तमिति तदा प्रस्थान न क्रियत इति लोकाचार ॥

दाश्वदार्द्रितविशोषिताम्बरो
नर्पतोऽपि मरुतोऽध्वगव्रज ।

पङ्किले किल सशृङ्खलोऽभव-
द्राप्तराज्य इव मारवे पथि ॥ १९ ॥

शश्वदिति ॥ पङ्किले पङ्कभूयिष्ठे । मारवे मरुप्रदेशसम्बन्धिनि । पथि मार्गे । सशृङ्खल शृङ्खलासहित इव स्थित शृङ्खलाबद्ध इव पश्चात् पादानुद्धृत्य चलितुमशक्त इत्यर्थ । अध्वगव्रज पथिकसमूह । वर्षत वृष्ट । मरुत वायुना च । (क्रमेण) शश्वत् मुहुर्मुहु आर्द्रित आर्द्रीकृत विशोषित च अम्बर वस्त्र यस्य स तादृश सन् । प्राप्त राज्य य स तादृश इव । अभवत् । निर्जलप्रदेशमार्गे पङ्कक्षमस्य जलस्य दर्शन राज्यप्राप्तिरिव पन्थाना सुखाकरमभूदिति भाव ॥

तिर्यगानतगल विषाणयो-
र्दीर्णवृष्टि धृतरोमविक्रियम् ।
पार्श्वदेशपरिलीनतर्णक
गोकुल निखिलमैक्ष्यताकुलम् ॥ २० ॥

तिर्यगिति ॥ निखिल गोकुल समस्तोऽपि गवा समूह । तिर्यक् तिरश्चीन यथा तथा आनत वक्रित गल कण्ठप्रदेश यस्य तत् । विषाणया शृङ्गयो । दीर्णा तत्र पतनेन विशकलिता वृष्टि धारावर्ष येन तत् । धृता रोमविक्रिया रोमविकार यत्र तत् । पार्श्वदेशे पार्श्वभागे परिलीना सलग्ना तर्णका वत्सा यस्य तत् तादृश च सत् । आकुल विह्वल सोपद्रवमित्यर्थ । ऐक्ष्यत दृष्टम् । **स्वभावोक्ति** ॥

क्लेदसिक्तमिव वर्षसेचना-
त्किंच कोमलखुर गवा कुलम् ।

संकुचत्तनु समग्रकम्पनं
तर्णकानधिवनं तदन्वगात् ॥ २१ ॥

क्लेदेति ॥ वर्षसेचनात् वृष्टिसेकात्, इदं सर्वत्र हेतुः । क्लेदेन धेनूनां वात्सल्यपूर्वकजिह्वालेहनजनितार्द्रतया लालाजलेन वा सिक्तम् आर्द्रितमिव । किं च । कोमलानि मृदूनि खुराः शफानि यस्य तत् । संकुचन्ती अल्पी भवन्ती तनुः शरीरं यस्य तत् । समग्रम् अधिकं कम्पनं वेपथुः यस्य तत् तादृशम् । तत् । गवां कुलं गोसमूहः । अधिवनं वने । तर्णकान् वत्सान् । अन्वगात् अनुचचार । तर्णकधर्माणां क्लेदसिक्तत्वादीनामपि विद्यमानत्वाद्गोकुलं तर्णकसदृशमभूदिति भावः ॥

भानुमम्बुधरबन्धनालये
तापिनं विरचयंस्तपात्ययः ।
अस्य भूरिवसुभागसौ पुरे-
त्यब्जिनीं ध्रुवममज्जयज्जले ॥ २२ ॥

भानुमिति ॥ तपात्ययः वर्षाकालः । तापयतीति तापी । तं तापिनं सन्तापकरम् । भानुं सूर्यम् । अम्बुधरः मेघ एव बन्धनालयः कारागृहं तस्मिन् । विरचयन् कुर्वन् सन् । असौ अब्जिनीं । पुरा पूर्वम् । अस्य सूर्यस्य । वसून् किरणान् वसूनि धनानि च भजतीति वसुभाक् । इति एव मत्वेव । अब्जिनीं पद्मिनीम् । जले । अममज्जयत् मज्जयामास ॥

अम्बुदा न परमश्विसारवा-
सद्भवानि तटिनीजलान्यपि ।

सेहिरे न तरणेर्विजृम्भणं
कार्यकारणभिदा कथं भवेत् ॥ २३ ॥

अम्बुदा इति ॥ आधृतं कृतं आरवं गर्जितं यैस्ते तादृशाः । अम्बुदाः परं मेघाः उच्चकम् । तरणेः सूर्यस्य । विजृम्भणं प्रकाशनम् । न सेहिरे न सोढवन्त । इति न । किं तु आधृतारवाणि । तद्वचनानि मेघभवानि । तन्निनीजगानि नदीजन्यान्यपि । तरणेः नौकायाः । विजृम्भणं गमनागमनरूपम् । न सहिरे जलवृद्धिनिमित्तं नदीषु नौकानां प्रचारो दुष्कर मभूदित्यर्थः । तदेव समर्थयते— कार्येति । कार्यकारणयोः भिदा भेदः । कथं भवेत् न भवेदेवेत्यर्थः । तुल्ययोगिता श्लेषः अर्थान्तरन्यासश्च ॥

विद्युतामिव विजृम्भणासहः
शार्ङ्गिणोऽपि शयनीयपन्नगः ।
आतलोदधिपयोधि गाहनं
पामरेषु फणभृत्सु का कथा ॥ २४ ॥

विद्युतामिति ॥ शार्ङ्गिणः विष्णोः । शयनीयपन्नगः तल्पभूतः सर्पः शेषोऽपीत्यर्थः । विद्युतां तडिताम् । विजृम्भणासहः विलसनं सोढुम् असमर्थ इव । अधिपयोधि समुद्रे । गाहनं मज्जनम् । आतलात् चकार । पामरेषु प्राकृतेषु । फणभृत्सु सर्पेषु विषये । का कथा जलावगाहनविषये किं पुनर्वक्तव्यमित्यर्थः । **उत्प्रेक्षा काव्यार्थापत्तिश्च** ॥

कामिनीनिवहमानविग्रह
कादम्बिनिकपलायितो महः ।

प्राद्रवत्प्रकटमम्बुभृद्घट
किं विभिद्य भुवि कीर्णशम्बरम् ॥ २५ ॥

कामिनीति ॥ कामिनीनिवहस्य युवतीसमूहस्य य मान ईर्ष्याकृत कोप तस्य स एव वा विग्रह यस्य स तथोक्त युवतीना प्रणयकोपस्वरूप इत्यर्थ । ग्रह पिशाच । काल वर्षाकाल एव मान्त्रिक तेन पलायित प्रधावित सन् । अम्बुभृद्घट मेघमेव जलपूर्ण घटम् । भुवि भूमौ । कीर्ण प्रसृत शम्बर जल यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा । विभिद्य विपाट्य । प्रकट सुव्यक्तम् । प्राद्रवत् पलायामास किम् । मान्त्रिकेण पलायमाना पिशाचा भयापनाय अम्बुघट पातयन्तीति स्थिति । यद्वा तादृशा पिशाचा दुश्चेष्टया मन्त्रपूत जलघट पातयन्तीति स्थिति । सर्वथा वर्षाकाले मेघेषु वर्षत्सु मानिनीना मान स्वयमेव गलति इति तात्पर्यम् । रूपक उत्प्रेक्षा च ॥

पङ्किला न पदवी पर नृणा
द्योसदामपि बभूव दुर्दिने ।
अन्तरा जलकणैरणूपमै-
रार्द्रिते रजसि नीपनि सृते ॥ २६ ॥

पङ्किलेति ॥दुर्दिने मेघच्छन्ने दिने वर्षाकाल इत्यर्थ । नृणा मनुष्याणाम् । पदवी पर मार्ग केवलम् । पङ्किला पङ्कवती । न बभूव नासीत् । किंतु, द्योसदां देवानामपि । पदवी मार्ग आकाशपथ इत्यर्थ । *नीपेभ्य कदम्बवृक्षेभ्य नि सृते निर्गत्य ऊर्ध्वे* गते । रजसि परागे । अणूपमै परमाणुतुल्यै । जलकणै जलबिन्दुभि । अन्तरा मध्ये । आर्द्रिते आर्द्रीकृते कर्दमित इत्यर्थ । पङ्किला । बभूव । **अतिशयोक्ति** ॥

शाम्यदुच्छ्रितपयोधरश्रिया
संकुचत्कुटजदन्तसंपदा ।
प्रावृषा गलितभूरिवर्षया
प्रत्यपद्यत घनस्वरात्ययः ॥ ७७ ॥

शाम्यदिति ॥ शाम्यन्ती शमं प्राप्ता उच्छ्रितानाम् ऊर्ध्वस्थितानां पयोधराणां मेघानां श्रीः संपत्तिः यस्यास्तया तादृश्या । तथा शाम्यन्ती उच्छ्रितयोः उत्तुङ्गयोः पयोधरयोः स्तनयोः श्रीः शोभा यस्यास्तया च । सङ्कुचन्ती विरलीभवन्ती कुटजदन्तानां गिरिमल्लिकानिकुञ्जानां संपत् समृद्धिः यस्याः तया । तथा सङ्कुचन्ती विरला विगलितेति यावत् कुटजदन्तानां कुटजकुसुमसदृशानां दशनानां संपत् यस्यास्तया । यद्वा सङ्कुचन्ती कुटजानि गिरिमल्लिकाकुसुमान्येव दन्ताः तेषां संपत् यस्याः तयेति व्याख्येयम् । 'दन्तोऽद्रिकटके कुञ्जे दशने' इति मेदिनी । गलितं गतं भूरि अधिकं वर्षं वृष्टिः यस्यास्तया । तथा गलितं भूरिवर्षं स्वर्णवर्षं यस्याः सा तथोक्ता तया । 'भूरि स्वर्णे प्रचुरे च' इति हैमः । प्रावृषा वर्षाकालेन, सुसंपन्नपूर्वया रूपवत्या सांप्रतं निःस्वया वृद्धया कयाचन स्त्रियेत्यपि गम्यते । घनानां मेघानां स्वरस्य गर्जितस्य अत्ययः अभावः । घनः घनरूपाद्यभिमानेन गम्भीरः साहङ्कारः इत्यर्थः तादृशः यः स्वरः तस्य अत्ययः अभावश्च । प्रत्यपद्यत प्रतिपन्नः । **समासोक्तिः** ॥

श्वेतमानतटिदालि संकुच-
च्छातमन्यवज्ञरासवासनम् ।
निम्नभूमिषु निलीननिर्झरं
निर्भरन्दरसनीपकोरकम् ॥ ७८ ॥

श्वेतमानेति ॥ इत पर पद्यत्रयमेकान्वयम् । एतादृश दिन दृश्यत इत्यन्वय । श्वेतमाना धवलीभवन्ती तडिद्वालि विद्युत्पुञ्ज यस्मिस्तत् । सङ्कुचन्ती विरलीभवन्ती शातमन्यवस्य शातमन्युसबन्धिन ऐन्द्रस्य शरासनस्य कार्मुकस्य वासना सस्कार ज्ञान वा यस्मिस्तत् । निम्नभूमिषु नीचप्रदेशेषु । निर्गता प्रवहन्त निर्झरा गिरिनद्य प्रवाहा इति यावत् यस्मिस्तत् । निर्मरन्दरसा मकरन्दशून्या नीपकोरका कदम्बमुकुला यस्मिस्तत् तथोक्तम् ॥

विप्रकर्षघनसंक्रमं सरि-

द्व्यज्यमानसिकताविजृम्भणम् ।

निस्सताश्रयनिषद्वरोच्चयं

नृत्तकेलिविरमच्छिखावलम् ॥ २९ ॥

विप्रकर्षेति ॥ विप्रकर्षं विरल घनाना मेघाना सक्रम सबन्ध यस्मिस्तत् । सरिद्भि नदीभि व्यज्यमान प्रकाश्यमान सिकताना वालुकाना विजृम्भण विलास यस्मिस्तत् । यद्वा सरित्सु व्यज्यमान स्वयमेवाभिव्यक्तीभवत् सिकताविजृम्भण यस्मिन् तत् । निस्सताश्रय द्वारि धाश्रय प्रक्षीण इति यावत् तादृश निषद्वरस्य पङ्कस्य उच्चय स्तोम यस्मिस्तत् । नृत्तकेलि नर्तनलीलाया विरमन्त शिखावला मयूरा यस्मिस्तत् ॥

वारिराशिशयनादुदास्थितुं

व्याश्रिताङ्कवलनेन्दिरासखम् ।

ईक्षि तद्दिनमयुक्तसंशयं

हंसपालिभिरपाङ्किताम्बरम् ॥ ३० ॥

वारीति ॥ वारिरशौ समुद्रे शयनात् । उदाश्रनु उत्थातुम् । व्यसित कृत अङ्गचलन अङ्गपरिवर्तन येन स व्यसिताङ्गवलन तादृश इन्दिरासख नारायण यस्मिंस्तत् । वर्षावसानानन्तर शरदि शार्ङ्गपाणि इदधिशयनादुत्तिष्ठतीत्यागम हंसपालिभि हंसपङ्क्तिभि । अपाङ्गत कटाक्षित अम्बर आकाश यस्मिंस्तत् । असुक्त त्यक्त सशय वर्षाकालस इह यस्य तत् वर्षाकालचिह्नाना तत्रापि किञ्चिदनुवर्तनादात भाव । तत् । दिनम् एक्षि दृष्टम् ॥

पट्पदा पदसमर्पणासहे
प्राक्तने दलचये परिश्लथे ।
कम्पवत्तनु कदम्बसन्तते
कर्णिकोपरि कथंचिदासत ॥ ३१ ॥

षट्पदा इति ॥ षट्पदा भृङ्गा । पदसमर्पणासहे चरणनिक्षेप सहनाक्षम । कदम्बसतत नीपकुसुमसमूहस्य । प्राक्तन प्राचीन । दल चय पत्रसमूह । परिश्लथ च्युत सति । कर्णिकोपरि बीजकोश्या उपरिभाग । कम्पवती कम्पमाना तनु शरीर यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा । कथंचित् प्रयासेन । आसत आतिष्ठन् ।

प्राक्तनेऽपि कुटजे पयोरुहा
मङ्कुरेऽप्यनुपलब्धशीधव ।
मारदैवतमुदे मधुव्रता
निश्चयाभिरक्षणव्रत दधु ॥ ३२ ॥

प्राक्तन इति ॥ मधुव्रता भृङ्गा । प्राक्तने पुरातने जीर्णे इत्यर्थ । कुटजे कुटजकुसुमेऽपि । पयोरुहा पद्मानाम् । अङ्कुरेऽपि, सद्य समुत्प

मेषु वालेषु पर्योधिरित्यर्थ । अनुपलब्ध अप्राप्त शीधु पुष्पासव यैस्ते तथोक्ता सन्त । मारदैवतमुदे मन्मथदेवतामतोपाय । निश्चयात् दाढ्येन । निरशनव्रत निराहारनियमम । दधु धारयन्ति स्म आच रन्ति स्मेत्यर्थ ।

पालितासिलभुवाम्बुवर्षत
प्रावृषाजनि शनै प्रशान्तया ।
पाण्डराम्बुदपरम्परानिभा-
द्भासते स्म दिवि तद्यशोभर ॥ ३३ ॥

पालितेति ॥ अम्बुवर्षत जलवृष्टे । पालिता पायिता आखला समस्ता भू भूमि यया तया । प्रावृषा वर्षाकालेन । शनै मन्दम् । प्रशान्तया शम गतया । अजनि जातम् । तस्या प्रावृष यशोभर कीर्तिभार । पाण्डराणा धवलाना अम्बुदाना मेघाना परम्परानिभात् पङ्क्तिव्याजन । दिवि आकाशे स्वर्ग च । भासते स्म शुशुभे । **समासोक्ति सापह्नवोत्प्रेक्षा च** ॥

आस्तिकस्तदनु हल्लकश्रिया
नास्तिक कुटजनीपसम्पदाम् ।
प्रादुरास विधुभानुमत्त्विषा
प्रत्यवायविगमो घनात्यय ॥ ३४ ॥

आस्तिक इति ॥ तदनु वर्षाकालानन्तरम् । हल्लकश्रिया रक्तकह्लार लक्ष्मीणाम् । आस्तिक अनुकूल । कुटजाना नीपाना च सम्पदा समृद्धी नाम् । नास्तिक अननुकूल । विधो चन्द्रस्य भानुमत सूर्यस्य च त्विषा

भामाम् । प्रत्यवायस्य निष्प्रकाशत्वरूपस्य पापस्य विगम अभाव निव र्तक इति यावत् । घनात्यय शरत्काल । प्रादुरास आविर्भूत । अस्ति परलोक इति नास्ति परलोक इति मतिरस्येति विग्रहे क्रमेण निष्पन्नौ आस्तिकनास्तिकशब्दौ प्रकृत सगुणत्वनिर्गुणत्वद्वारा अनुकूलाननुकूलपरौ ॥

पाथस समुदयन्प्रशुष्यत
पद्मगर्भपरिलीनषट्पद ।
दृष्टगाध इव दर्शयन् शये
कर्दम कमलिनीगणो बभौ ॥ ३५ ॥

पाथस इति ॥ प्रशुष्यत क्षीणता गच्छत । पाथस जलात् । समुदयन् समुद्गच्छन् । पद्मगर्भे पद्मनमध्य परिलीना निर्गता षट्पदा भ्रमरा यस्य स तादृश । कमलिनीगण पद्मिनीसमूह । गाध निम्नता स दृष्ट यन स तथोक्त इव । शये स्वशय्यास्थानभूत सलिलाशय इस्ते व । कर्दम पङ्कम् । दर्शयन् सन् । बभौ भाति स्म । लोके हि नद्यादिषु मज्जन् पुरुष अधस्तलदृश्यप्रत्यायनाय करे कर्दममादाय उदका दुन्मज्जतीति तथात्रोत्प्रेक्षितम् ॥

कुण्ठितेषु कुटजादिषु स्मर
कोरकेष्वयुतभेदनादिव ।
आददे पुनरदोऽन्यथाकृते
हल्लकाम्बुजमुखाञ्छिलीमुखान् ॥ ३६ ॥

कुण्ठितेष्विति ॥ स्मर मन्मथ । कुटजादिषु कुटजकारकप्रभृतिषु । कोरकेषु कुड्मलेषु । अयुताना विरहिणा दशसहस्राणा च भेदनात्

पाटनादिव । दृष्टिनेपु निर्वार्येषु मन्यु । पुन. । अटोव्ययाकृते अर्मोधा अयुताना दु ख्वनिमित्तम् । हृष्क रक्तत्दार अम्बुज पद्म मुख प्रधान भूतं येषा तान् तथोक्तान् । शिलीमुखान् वाणान् । आददे स्वीकृतवान् ॥

विद्युतामिव वियोगविह्वलाः
　　क्वापि मौनभरिताः क्रमात्कृशाः ।
पारणेऽपि पयसः पराङ्मुखाः
　　पाण्डिमानमवहन्पयोमुचः ॥ ३७ ॥

विद्युतामिति ॥ पयोमुच मेघा । विद्युता तडिता नायिकानाम् । वियोगेन विरहेण विक्लवा विह्वला इव । क्वापि कुत्रचित् । (स्थिता) मौनेन तूष्णींभावेन भरिता पूर्णा मौनावलम्बिन इत्यर्थ । क्रमात् । कृशाः कार्श्यमापन्ना । पयस जलस्य । पारणे पानेऽपि । पराङ्मुखा विमुखा सन्त । पाण्डिमान पाण्डुत्वम् । अवहन् अधारयन् । **समासोक्तिः उत्प्रेक्षा च** ॥

पन्नगेन्द्रशयनान्तरे परः
　　पूरुषः समजनिष्ट बोधवान् ।
इत्यसंशयमपां निधिं ह्रिया
　　नाश्रयन्नवनवा नदीप्रियाः ॥ ३८ ॥

पन्नगेति ॥ पन्नगेन्द्रशयनान्तरे आदिशेषरूपशय्यामध्ये । परः पूरुषः परमपुरुषो नारायण. । बोधवान् प्रबुद्ध । समजनिष्ट सजात । इति । ह्रिया लज्जया । नवनवा नूतना । नद्य एव प्रिया प्रेयस्य । अपा निधिं भर्तारं समुद्रम् । न आश्रयन् न आश्रयन्ति स्म । असशय ध्रुवम् ॥

शान्तिमेयुषि पुर समीरणे
कर्दमेऽपि करकोपलै सह ।
शारदागमसमश्चित कुतोऽ
प्यस्खलद्गतिरभूद्रथो विधे ॥ ३९ ॥

शान्तिमिति ॥ पुर समीरणे पौरस्त्यवाते प्रातकूल्वाते च । कदमे पङ्केऽपि । करकोपलै करकाभि सह । शान्ति शमम् । एयुषि प्राप्तवति साते । विधे ब्रह्मण । रथ स्यन्दनभूत हस हसा इत्यथ रथ अवयवश्च सुखमित्यथ । रथ पुमानवयव स्यन्दन इति मदिनी । शारद शारत्सम्बन्धी य आगम आगमन तेन ममाश्चत गाभित शारदाया सरस्वत्या आगमन समाश्चतश्च । कुतोऽपि कस्मादपि कुना पाते वा अस्खलन्ती अप्रतिहता गाते गमन यस्य स तथाक्त । अभूत् । कम्माद्यभाव हि रथस्य वातनिरङ्कुशाति तथा वर्णितम् । शारदारम्भात् हसा मानसाद्विनिगता इति तात्पयम् ॥

पालनाय परिबद्धकङ्कणे
ष्वम्बुदेषु कृशतामपोहितुम् ।
अक्षमा इव भृश नमन्मुखा
शालय कणिशसभृता वभु ॥ ४० ॥

पालनायेति ॥ कणिशै सस्यमञ्जरीभि सभृता पूर्णा । शालय कलमा । पालनाय स्वपोषणाय । परिबद्ध नेबद्ध कङ्कण प्रतिसर चल विद्युश्च यैस्तेषु । कमिति मान्तमव्यय जलार्थकम् । अम्बुम्शु मेघेषु । कृशता कार्श्यम् । अपोहितु अपनेतुम् । अक्षमा अशक्ता इव । भृश

अत्यन्तम् । नमत् स्थानत मुख वदन अग्रभागश्च येषां ते तथोक्ता ।
बभु भान्ति स्म । उत्प्रेक्षा ॥

सचलच्छफरलोचना स्खल-
त्पदक्रमा नववधूजना इव ।
अम्बुधिं पतिमशिश्रियच्छनै-
रापगा भ्रमितनीपदीपिका ॥ ४१ ॥

सचलदिति ॥ सचलन्तः तरन्तः शफराः मीना लोचनानीव यासां तास्तथोक्ता । अन्यत्र सचलन्ति शफरवत्स्थितानि लोचनानि यासां ताः । स्खलन् पदक्रमः गमनं यासां तास्तथोक्ता । आपगा नद्यः । नववधूजना मुग्धा इव । भ्रमितानि विधारितानि नीपानि कदम्ब कुसुमानि दीपिका इव याभिस्ताः । पक्षे भ्रमिता नीपानीव दीपिका याभिस्ताः । पतिं भर्तारम् । अम्बुधिं समुद्रम् । शनैः मन्दमन्दम् । अशिश्रियन् आश्रयन्ति स्म ॥

ऐक्षवैर्मणिभिरन्तिकच्युतै-
र्पाशयत्नपरिघूर्णितोज्झितैः ।
पक्षिणः कलमतः पलायय-
त्यस्तवेशतति शालिगोपिका ॥ ४२ ॥

ऐक्षवैरिति ॥ शालिगोपिका कलमरक्षणपरा स्त्रिय । अन्तिके समीपे च्युतैः विकीर्णैः । पाशयत्नपरिघूर्णितोज्झितैः पाशयत्नमारोप्य भ्रमितैरनन्तरं विक्षिप्तैश्च । ऐक्षवैः इक्षुमयैः । मणिभिः रत्नैः मौक्तिकै रित्यर्थः । पक्षिणः पक्षिणः । (कम) कलमतः कलमेभ्यः । अस्ता धावन

सम्भ्रमेण विगलितबन्धा केशाततिः केशसमूहः यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा । पलाययन् धावयामासुः । उदात्तम् ॥

कुण्ठितोर्मिभरशृङ्गमापगा
कूलदेशदलनाद्व्यरंसिषुः ।
उन्मदान्युरुगभीरनिस्वनं
तत्पुनर्वृषकुलानि तेनिरे ॥ ४३ ॥

कुण्ठितेति ॥ आपगा नद्यः । कुण्ठितानि भग्नानि ऊर्मिभराः तरङ्गपङ्क्तय एव शृङ्गाणि विषाणानि यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा । कूलदेशदलनात् तीरप्रदेशपातनात् । व्यरंसिषुः विरताः । विपूर्वाद्रमेर्लुङ् । तत् पुनः कूलदेशदलनं तु । उन्मदानि मत्तानि । वृषकुलानि वृषभगणाः । उरु समधिकं गभीरं गम्भीरश्च निस्वनः शब्दः यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा । तेनिरे अकुर्वन् ॥

आत्तहर्षमनुधावितं गवां
मण्डलेन शनकैर्महोधसा ।
तूर्णमुन्नमितकर्णवालकं
तर्णका ववलिरे तदग्रतः ॥ ४४ ॥

आत्तेति ॥ महत् पीनं ऊधः आपीनं यस्य तेन । गवां धेनूनाम् । मण्डलेन समूहेन । शनकैः ऊधोभारान्मन्दमन्दम् । आत्तः स्वीकृतः हर्षः यस्मिन्कर्मणि तत् सहर्षमित्यर्थः । अनुधावितं पश्चाद्द्रुतम् । तर्णकाः वत्सास्तु । तदग्रतः तासां धेनूनां पुरोभागे । उन्नमिताः उत्क्षिप्ताः कर्णाः श्रोत्राणि वालाः पुच्छानि च यस्मिन्कर्मणि तथा । तूर्णं सवेगम् । ववलिरे वल्गन्ति स्म । स्वभावोक्तिः ॥

हंसलोकमवकल्प्य दिक्तटे-
प्वात्तचङ्क्रमणमम्बुदात्यये ।
विश्वदिग्जयविनिर्गमे व्यधा-
द्राजहंसमपि रञ्ज्यदाशयम् ॥ ४५ ॥

हंसेति ॥ अम्बुदात्यये शरत्काले । दिक्तटेषु दिगन्तेषु । हंसलोकं हंसपङ्क्तिम् । आत्तं कृतं चङ्क्रमणं गमनं येन तं तादृशम् । अवकल्प्य कृत्वा । राजहंसं राजश्रेष्ठं अच्युतरायमपि, हंसविशेषं च । विश्वदिग्जयविनिर्गमे समस्तदिग्विजयार्थं प्रस्थाने । रञ्ज्यन् साभिलाषः आशयः मनः यस्य स तादृशम् । व्यधात् अकरोत् ।

एकदा तु सचिवो यथाक्रमं
प्रेषितप्रणतराजराजिकम् ।
प्राप्य वेङ्कटविलासमण्टपे
प्रश्रयेण निजगाद पार्थिवम् ॥ ४६ ॥

एकदेति ॥ एकदा कदाचित्तु । सचिवः मन्त्री । यथाक्रमं क्रममनतिक्रम्य । प्रेषिता प्रहिता प्रणता विनता राजराजिः नृपतिपङ्क्तिः येन तम् । पार्थिवं अच्युतरायम् । वेङ्कटविलासमण्टपे वेङ्कटविलासनाम्नि आस्थानमण्टपे । प्रश्रयेण विनयेन । निजगाद उवाच ॥

वेत्सि कार्यमखिलं विशेषतो
वेदनीयमिह ते न विद्यते ।
श्रोतुमर्हसि यदुच्यते मया
मन्त्रिधर्म इति मानवेश्वर ॥ ४७ ॥

वेत्सीति ॥ हे मानवेश्वर भो राजन् । अखिलं कार्यं समस्तमपि कर्तव्यजातम् । वेत्सि जानासि । इह अस्मिन्कर्तव्यजाते विषये । ते तुभ्यम् । विशेषतः विशिष्य । वेदनीयं बोधनीयम् । न विद्यते नास्ति । विशेषतो वेत्सीत्यन्वयो वा । तथापि, मया । मन्त्रिधर्मं सचिवकृत्यम् । इति । यत् । उच्यते । (तत्) श्रोतुं अर्हसि । मन्त्रिधर्म इति बुद्ध्या श्रोतुमर्हसीति वा ॥

स्वल्पमप्यरिकुलं सुमेधसा
न प्रमाद्यमिति नाथ बुध्यसे ।
ह्राससाध्यपुरसाधने किय-
त्समरोपकरणो न शंकरः ॥ ४८ ॥

स्वल्पमिति ॥ हे नाथ । सुमेधसा सुबुद्धिना राज्ञा । स्वल्पं अल्पं निःसारं वापि । अरिकुलं शत्रुसमूहः । न प्रमाद्यं न उपेक्षणीयम् । इति । (त्वमेव) बुध्यसे जानासि । शंकरः परमेश्वरः । ह्राससाध्यानां अन्ततो ह्रासेनैव साधितानां दग्धानामित्यर्थः पुराणां पुरत्रयस्य साधने निर्वहणे विषये दाहे इत्यर्थः । कियन्ति समरोपकरणानि युद्धसामग्र्यः यस्य स तथोक्तः, न ॥

क्वापि साम भुजधाम कुत्रचि-
त्कल्पते क्षितिप कार्यसम्पदे ।
कोऽपि पुष्यति गिरैव सुश्रुषा
पादपश्चरणताडनात्परः ॥ ४९ ॥

क्वापीति ॥ हे क्षितिप राजन् । कार्यसंपदे कार्यसंपत्तये । क्वापि कस्मिंश्चित् । साम सान्त्वनं प्रथमोपायः । कल्पते प्रभवति उपयुक्तं भवती

त्यर्थ । कुत्रचित् क्वचित् । भुजधाम बाहुपराक्रम । कार्यसंपदे कम्पते । कोऽपि पादप कश्चिद्वृक्ष मन्दारवृक्ष इत्यर्थ । मुग्धत्रा स्त्रीणाम् । गिरा नर्मवाक्येनैव । पुष्प्यति विकसति । पर अन्य । पादप वृक्ष अशोकस्तु । चरणताडनात् पादाघातात् । पुष्प्यति । दृष्टान्त ॥

> चारलोचविदितारिवर्त्तन
>
> शत्रुसाधनकृती स जायते ।
>
> दण्डतोऽवगतगाधनिर्णय
>
> पाथसोऽवतरणे पटुर्यथा ॥ ५० ॥

चारेति ॥ दण्डत करस्थितया यष्ट्या । अवगत उपलब्ध गाधस्य निम्नताया निर्णय निश्चयो येन तथाच पुरुष । पाथस जलस्य । अवतरण नद्यादतरणाय तत्र अवतरणे तरद्वने वा । यथा पटु । (भवति) तथा, (य) चारलोचन प्रणिधिजनेन विदित ज्ञात अरिवर्त्तन शत्रुस्थिति येन स तथोक्त । स । शत्रुसाधने शत्रुविजये कृती समर्थ । जायते भवति । **उपमा** ॥

> आकलय्य कलह मिथो रुषा
>
> प्रापयेत्पटुररीन्पराभवम् ।
>
> व्यञ्जयन्व्यतिहतीरदोभुवा
>
> वह्निनेव पवनो वनद्रुमान ॥ ५१ ॥

आकलय्येति ॥ पटु बुद्धिमान् । मिथो रुषा परस्परकोपेन । कलह भेदम् । आकलय्य उत्पाद्य । रुषा मिथ रहास कलह आकलय्येति वा । अरीन् शत्रून् । पवन वायु । व्यतिहती परस्परसघट्टनानि ।

व्यप्रयन् उत्पादयन् सन् । अदोभुवा तादृशवृक्षात्पन्नेन । वह्निना अग्निना । वनद्रुमान् काननतरूनिव । पराभवं अवमानं नाशमित्यर्थः । प्रापयेत् नयेत् ॥

साम नैव गणयेज्जडाशयः
साध्यते कृतधिया स दण्डतः ।
राघवानुनयरोषगोचरो
नीरधिर्भवति तन्निदर्शनम् ॥ ५२ ॥

सामेति ॥ जडाशयः मूढमनाः, डलयोरभेदात् जलाशयः जलनिधिश्च । साम सान्त्वनम् । नैव गणयेत् न बहुमन्येत । सः तादृशः जडाशयः । कृतधिया बुद्धिमता । दण्डतः शिक्षणादेव । साध्यते नियम्यते । राघवस्य रामस्य अनुनयरोषयोः सान्त्वनकोपयोः गोचरः विषयः । नीरधिः समुद्रः । तस्य पूर्वोक्तस्य विषयस्य निदर्शनं दृष्टान्तः । भवति । अर्थान्तरन्यासः ॥

आनतस्य नृपतेर्गरीयसीं
क्ष्मां प्रदक्षिणयतः पुरीमिव ।
दिक्षु दिक्षु पुरतो भवेद्यशो-
लाजवर्षलहरी जयेन्दिरा ॥ ५३ ॥

आनतस्येति ॥ आनतस्य स्वयं विनीतस्य । उत्तमस्येति पाठान्तरम् । गरीयसीं सुविस्तृताम् । क्ष्मां भूमिम् । पुरीं निजनगरीमिव । प्रदक्षिणयतः प्रदक्षिणीकुर्वतः दिग्विजयाय निखिलामपि भुवं निजनगरमिव निष्प्रयासं परिभ्रमत इत्यर्थः । नृपतेः राज्ञः । दिक्षु दिक्षु सर्वासु दिक्षु । पुरतः पुरस्तात् । जयेन्दिरा जयलक्ष्मीः । यशांसि कीर्तय एव

लाना तामा बर्ये विकिरणे स्पृहा मनोज्ञा तत्र मामिलाषेति यावत् । भवेत् ॥

प्रत्यनीकिबलिसाधनेन य
प्रीणयेद्यदि पिशाचमण्डलम् ।
आश्रयेत्स परमाहवाङ्गणे
निर्भरं निधिमिवामलं यश ॥ ५४ ॥

प्रत्यनीकिबलमिति ॥ य यश्चित् । प्रत्यनीकिन शत्रव एव बलि उपहार तस्य साधनेन निर्वर्तनेन । पिशाचमण्डलं पिशाचसमूहम् । प्रीणयेत् तर्पयेत् यदि । स पर स एव । आहवाङ्गणे युद्धभूमौ । निर्मल विमलम् । यश कीर्तिम् । निधि निधानमिव । निर्भरं निष्प्रयास यथा तथा । निर्भरमिति निधिविशेषण वा । आश्रयेत् प्राप्नुयात् । निधिभूतस्य बलि दत्त्वा निधिं उद्धरन्तीति लौकिकस्थिति ॥

त्वय्युपेतकमलोदयेऽप्यहो
तोयदा इव शरद्दिनागमे ।
गव्यदाशुविलया यथापुरं
नार्पयन्ति क्षितिचिन्नृपा करम् ॥ ५५ ॥

त्वयीति ॥ त्वयि । उपेत प्राप्त कमलाया लक्ष्म्या उदय सम्पत् येन तस्मिन् तादृशे सत्यपि । क्षितिभृत् नृपा । उपेत कमलानां पद्मानां उदय यत्र तस्मिन् तादृशे । शरद्दिनागमे शरत्कालारम्भे । तोयदा मेघा इव । गव्यदा प्राप्स्यन् आशु शीघ्र विलय नाश यास्यन् तयोस्ता सन्त । यथापुर पूर्ववत् । कर राजदेय वस्तु, करका च । न अर्पयन्ति न ददति । अहो इत्याश्चर्ये खेदे वा ॥

पञ्चमः सर्गः ।



स समाप्य काल्यनियमं सकलं
जगदण्डलङ्घिजयशङ्खरवः ।
अधिरुह्य वाहनमहन्युचिते
नृपकुञ्जरोऽपि निरगान्नगरात् ॥ १ ॥

इत्यादिकान् शब्दान् । प्रतिरवच्छलेन प्रतिध्वनिव्याजेन । प्रतिमण्डप समस्तेष्वपि मण्डपेषु । गृहदेवता अपि च । अन्वकरोत् अनुचकार किम् ॥

पटुपटहस्य व्यराणि पटहेन तथा
श्लथमूर्तयः शिखरिणो निखिलाः ।
निजपक्षमात्रपरिभावि यथा
कथयन्ति वज्रमपि कारुणिकम् ॥ ३ ॥

पटुपटहमिति ॥ पटहेन भेर्या । पटुः उग्रः अत्युच्चैरित्यर्थः । तथा । व्यराणि रणितम् । यथा । निखिलाः समस्ताः । शिखरिणः पर्वताः । श्लथा पटहध्वनाहतेन निर्दीर्णा मूर्तिः स्वरूपं येषां ते तथोक्ताः सन्तः । निजपक्षमात्रपरिभावि स्वकीयगरुत्तामेव तिरस्कारः तन्मात्रच्छेदकमित्यर्थः । वज्रं अशनिमपि । कारुणिकं कृपालुम् । कथयन्ति वदन्ति ॥

पटहध्वनेन पटुना ककुभ
स्फुटदद्रिवेणुविगलन्मणयः ।
प्रधनश्रिया परिणयोऽस्य भवे-
दिति लाजभर्जनमिवारचयन् ॥ ४ ॥

पटहेति ॥ पटुना निष्ठुरेण । 'पटुस्तीक्ष्णे स्फुटे दक्ष निष्ठुरे निर्दयेऽपि च' इति रुद्रः । पटहस्वनेन आनकशब्देन । स्फुटन्तः विभिद्यमाना ये अद्रयः पर्वते वेणवः तेभ्यः विगलन्तः विशीर्यमाणाः मणयः मौक्तिकानि यासु ताः तादृश्यः । ककुभः दिशः, अस्त्रियः स्त्रियश्च । अस्य अच्युतस्य । प्रधनश्रिया रणलक्ष्म्या सह । परिणयः विवाहः । भवेत् भविष्यति । इति एवं मत्वा । (तदर्थम्) लाजानां भर्जनं दारावप्रक्षेपेण तापनम् । आरचयन् अकुर्वन्निव । उत्प्रेक्षा ॥

छन्नविग्रहतया पलायित-
श्चेल्लपो वसति चेरसीमनि ।
तच्छरण्यधरणीभुजा समं
शिष्य एव स चिरायुषा त्वया ॥ ५६ ॥

छन्नेति ॥ छन्नं निह्नुतं विग्रहं शरीरं स्वरूपमित्यर्थः युद्धं च येन तस्य भावेन छन्नविग्रहतया । पलायितः प्रद्रुतः । चेल्लपः चेल्लपराजः । चेरसीमनि चेरराज्यभूभागे । वसति । तत् तस्मात् । सः । चिरायुषा दीर्घायुषा । त्वया । शरण्यः तस्य रक्षकभूतः यः धरणीभुक् राजा चेर नृपतिरित्यर्थः तेन समं सह । शिष्य एव शिक्षणीय एव, उभावपि दण्डनीयावित्यर्थः । तच्छरण्यस्येकं पदं वा । तस्य शरण्य इति तदा अर्थः ॥

प्राक्तनान्निजपदात्परिच्युतः
पालनीय इह पाण्ड्यभूपतिः ।
शिक्षणं मदवतां पुनः सतां
रक्षणं च ननु राजलक्षणम् ॥ ५७ ॥

प्राक्तनादिति ॥ अस्मात्पद्यात्पूर्वं एकस्मिन्नादर्शपुस्तके 'आश्रय स्थितमप्रकाशतां दीपवद्विमनन्तसन्निधौ ।' इति एकमर्द्धं परमुपलभ्यते । प्राक्तनात् कुलक्रमागतात् । निजपदात् स्वस्थानात् । परिच्युतः प्रभ्रष्टः । पाण्ड्यभूपतिः । इह । पालनीयः रक्षणीयः । मदवतां मत्तानां दुर्जनाना मित्यर्थः । शिक्षणं दण्डना । सतां पुनः सज्जनानां तु । रक्षणं पालनं च । राजलक्षणं ननु राजचिह्नं किल राज्ञः भवन्त्यावित्यर्थः । **काव्यलिङ्गम्** । एतद्वृत्तं **रथोद्धता** वृत्तम् ॥

इत्युक्तः सचिवेन रागकणिकामीषद्दृशोरञ्चले
बिभ्राणो दलदम्बुजोदरदरप्राप्तातपश्रीमुषम् ।
संरम्भेण चमूविनिर्गमकृते संदिश्य सेनापतिं
प्रस्थातुं कृतनिश्चयः समजनि प्राग्रेसरो भूभुजाम् ॥ ५८ ॥

इत्युक्त इति ॥ इति एवम् । सचिवेन मन्त्रिणा । उक्तः । भूभुजां राज्ञाम् । प्राग्रेसरः अग्रगामी श्रेष्ठः अच्युतराय इत्यर्थः । दृशोः नेत्रयोः । अञ्चले प्रान्ते । दलत् विकसत् अम्बुजस्य पद्मस्य उदरेण मध्यभागेन दर् किंचित् प्राप्तः अधिगतः यः आतपः बालातप इत्यर्थः तस्य श्रियं शोभां मुष्णाति चोरयतीति सा तथोक्ता तादृशशोभाविशिष्टामित्यर्थः । रागकणिकाम् आरुण्यलेशम् । बिभ्राणः धारयन् सन् । संरम्भेण कोपेन त्वरया वा । चमूविनिर्गमकृते सैन्यप्रस्थापननिमित्तम् । कृते इति निमित्तार्थकमव्ययम् । सेनापतिम् । संदिश्य आज्ञाप्य । प्रस्थातुं स्वयमपि विजययात्रां कर्तुम् । कृतनिश्चयः कृताध्यवसायः । समजनि अभूत् । शार्दूलविक्रीडितम् ॥

इति चतुर्थः सर्गः ॥



निजसगमानिखिलशैलदरी
फलितोदये प्रतिरवात्मभवे ।
जलधीन्विगाह्य जयतूर्यरवो
जगदण्डदानमतनु व्यतनोत् ॥ ५ ॥

निजेति । जयतूरव विजयतूर्यध्वनि कश्चित्पुमाथ । निजसङ्गमात् स्वसम्बन्धेन । प्रतिरव प्रतिध्वनिरेव आत्मभव सुत तस्मिन् । निखिला ना समस्तानां शैलाना पर्वताना दर्यां गुहायां स्त्रीलिङ्गात्कस्याश्चिन्नायिकाय चेति गम्यते फलित निष्पन्न उदय आविर्भाव यस्य तस्मिन् तादृशे सति । जलधीन् समुद्रान् । विगाह्य प्रविश्य तत्र निमज्ज्येत्यथ । जगदण्डाय ब्रह्माण्डाय जगति स्थितेभ्य सर्वेभ्योऽपीत्यथ दान भागिगतवस्तुवि तरणम् , जगदण्डस्य ब्रह्माण्डस्य दा र शब्दासहनतया विभेद च । अतनु अधिक यथा तथा । व्यतनोत् करोति स्म । पुत्रोत्पत्तौ पिता सद्य स्नात्वा दानमाचरन् इत्याचार । **समासोक्ति** ॥

महिपानवेक्षितनिजागमना
न्मकुटाश्वलस्तबकिताञ्जलिकान् ।
विभुरन्वकम्पत विलोकनत
कमलोत्करानिव करै सविता ॥ ६ ॥

महिपानिति । विभु प्रभु अच्युतराय । अवेक्षित प्रतीक्षित निजागमन स्वस्य निगम यैस्तान् तादृशान् । मकुटाञ्चल शिरस्कार्ट स्तबकित स्तबकवदाचरित तत्र न्यस्त इत्यथ अञ्जलि सयुतौ करौ येषा तान् । महिपान् राज्ञ । विलोकनत दृष्ट्या । सविता सूर्य । करै

किरणै । कमलोत्करान् पद्मगणानिव । अन्वकम्पत दयते स्म अनुगृह्णीतवा नित्यर्थ ॥

अभिशङ्क्य पङ्कजममुष्य मुखं
गरुतो वितत्य गगने चलतः ।
विजहास हंसमिथुनस्य विभा
विशदातपत्रयुगली नृपतेः ॥ ७ ॥

अभिशङ्क्येति ॥ विभा प्रभोरच्युतराजस्य । विशदा धवला । आतपत्रयुगली छत्रयुग्मम् । विशदातपत्रेत्येकं पदं वा । अमुष्य अस्या च्युतराजस्य । मुखं वदनम् । पङ्कजं पद्मम् । अभिशङ्क्य भ्रान्त्वा । गरुतः पक्षान् । वितत्य विस्तार्य । गगने आकाशे । चलतः भ्रमतः । हंसमिथुनस्य हंसद्वन्द्वस्य । विभा शोभाम् । विजहास परिहसितवती । भ्रान्तिमान् उत्प्रेक्षा च ॥

कशया प्रचोदयितुमप्रभव
प्रभवः स्वपार्ष्णिपरिताडनतः ।
तुरगान्प्रचाल्य तुमुलेऽपि मिथ-
स्तुहिनांशुवंशमणिमन्वगमन् ॥ ८ ॥

कशयेति ॥ प्रभवः अच्युतरायसुहृदः महत्तराः । कशया अश्वता ड्न्या । प्रचोदयितुं वेगेन गमयितुम् । अप्रभवः अशक्ताः सन्तः । स्वैः पार्ष्णिभिः पादमूलैः परिताडनतः प्रहारेण । तुरगान् अश्वान् । प्रचाल्य धावयित्वा । मिथः परस्परम् । तुमुले निबिडे संघेऽपि । तुहिनांशुवंशः चन्द्रान्वय एव वंशः वेणुः तस्य मणिं मौक्तिकं चन्द्रवंशश्रेष्ठं अच्युतरायम् । अन्वगमन् अनुगतवन्तः ॥

विजयोद्यतं विभुमवेक्ष्य भटा
व्यसरन्ससिंहरवसंहतयः ।
उदितं विधुं निकृतये तमसा-
मुदधेरिवोर्मिनिकरा मुखराः ॥ ९ ॥

विजयेति ॥ विजयाय दिग्जयाय उद्यतं उद्युक्तम् । विभुं प्रभुं अच्युतरायम् । अवेक्ष्य विलोक्य । भटा योधाः । सिंहरवसंहतयः सिंहनादसततया सह वर्तन्त इति ससिंहरवसंहतयः तादृशाः सन्तः । तमसां अन्धकाराणाम् । निकृतये परिभवाय तन्नाशायेत्यर्थः । उदितं उद्गतम् । विधुं चन्द्रम् । अवेक्ष्य । मुखराः शब्दायमानाः । उदधेः समुद्रस्य । ऊर्मिनिकराः तरङ्गपरम्परा इव । व्यसरन् परितः प्रसृतवन्तः ॥

अखिलैर्बलैरनुगतं विशिखा-
मवगाहमानमवनीरमणम् ।
हरिणीदृशोऽप्यनुययुर्हृदयै-
रवलोकनैरपि च हर्म्यजुषः ॥ १० ॥

अखिलैरिति ॥ अखिलैः बलैः रथगजतुरगपदातिरूपैः समस्तैरपि सैन्यैः । अनुगतं अनुसृतम् । विशिखां प्रतोलीम् । अवगाहमानं प्रविशन्तं तत्रागतमित्यर्थः । अवनीरमणं भूपतिं अच्युतरायम् । हर्म्यजुषः प्रासादस्थिताः । हरिणीदृशः युवतयोऽपि । हृदयैः मनोभिः । अवलोकनैः दृष्टिभिरपि च । अनुययुः अन्वगच्छन् ॥

विपणौ बलेन निविडं वलता
विततिं चतुष्पथपथे भजता ।

स्तिमितेन तोरणमुखे महता
स विलङ्घते स्म जनकैर्नगरीम् ॥ ११ ॥

विपणानिति ॥ विपणीं पण्यवीथिकायाम् । निबिडं निरवकाशं यथा तथा । चलता सञ्चरता । चतुष्पथपथे शृङ्गाटकमार्गे । वितानिं विस्तारम् । भजता प्राप्नुवता । तोरणस्य बहिर्द्वारस्य मुखे अग्रभागे । स्तिमितेन निश्चलेन । महता । बलेन सैन्येन सह । स अच्युतः नगरीं विद्यापुरीम् । जनकैः । विलङ्घते स्म निर्लङ्घितवान् ॥

क्वचन प्रचण्डकरिपण्डमयं
क्वचिदप्यभङ्गुरतुरङ्गमयम् ।
क्वचनोद्भटायुधभटौघमयं
बलमैक्षि दिक्षु बहुधा विततम् ॥ १२ ॥

क्वचनेति ॥ क्वचन कुत्रचित्स्थले । प्रचण्डा तीव्रा ये करिणः गजास्तेषां षण्डमयं समूहात्मकं तत्समूहप्रचुरं वा । एवमेवोत्तरत्रापि विकारे प्राचुर्ये वा मयट् । क्वचिदपि । अभङ्गुरा शक्तिमन्तो ये तुरङ्गा अश्वास्तन्मयम् । क्वचन कुत्रचित्प्रदेशे । उद्भटायुधानां संग्रहपाणयो भटानां योधानां यः ओघः समूहः तन्मयम् । (एवम्) बलं सैन्यम् । दिक्षु । बहुधा । विततं विस्तृतम् । ऐक्षि दृष्टम् ॥

परिकीर्णपुष्करपयःकणिका-
भ्रमरावमिलितनिजपार्श्वयुगाः ।
करिणो ययुः कदलिकामस्ता
विनिवारितभ्रमवियत्पथिका ॥ १३ ॥

परिकीर्णेति ॥ करिण गजा । परिकीर्णाना विक्षिप्ताना पुष्करप यस शुण्डाग्रस्थितजलस्य कणिकाना बिन्दूना प्रसरेण व्याप्त्या अवसिक्त आर्द्रीकृत निजपार्श्वयुगल स्वपार्श्वद्वय यषा ते तथोक्ता । कदलिकामरुता ध्वजवातेन । विनिवारितश्रमा अपनीतक्लमा वियत्पथिका आकाशचा रिण येषा ते तथोक्ताश्च सन्त । ययु अगच्छन् ॥

भरिता रजोभिरुपरि प्रसृतै
करिणस्तृणीकृतघनाघना ।
हरिदन्तगन्धकरिणा सरणी
रभजन्त भूभरणतन्त्रवताम ॥ १४ ॥

भरिता इति ॥ तृणीकृत तिरस्कृत घनस्य मेघस्य अपघन अङ्ग यैस्ते तथोक्ता । करिण गजा । उपरि स्वोपरिभागे । प्रसृतै व्याप्तै । रजोभि धूलिभि । भरिता पूर्णा सन्त । भूभरणतन्त्रवता भूभारोद्व-हनैककर्मणा भूभारोद्वहनसिद्धान्तिना वा । हरिदन्तगन्धकरिणा दिगन्तेषु विद्यमानाना मत्तगजानाम् । सरणी मार्गान् । अभजन्त आश्रयन्त ॥

सृणिकोणत शिरसि हस्तिपक
प्रहरन्पुरश्चटुलतोऽत्रिकुलम् ।
अपथ निनाय समद द्विरद
परुषोदितेन परिधाव्य जनान् ॥ १५ ॥

सृणीति ॥ हस्तिपक आधोरण । समद मत्तम् । द्विरद गजम् । शिरसि मस्तके । सृणिकोणत अङ्कुशाग्रेण । प्रहरन् ताडयन् सन् । जनान् । परुषेण निष्ठुरेण उदितेन वचसा । परिधाव्य प्रद्राव्य । पुर

अग्रत । तोत्रं गजतोदनदण्ड एषामस्तीति तोत्रिण चटुलं चञ्चल धावदित्यर्थ तोत्रिणा कुल यस्मिस्तत् तादृशम् । अपथ अपन्मान मार्ग गत्र यो न भवति ब प्रदेशमित्यर्थ । निनाय गमितवान् । चटुलतो त्रिकुलमिति क्रियाविशेषण द्विरदविशेषण वा ॥

अवटेऽवतारितभरौघ इव
द्रुतमुन्नते द्विगुणभार इव ।
शकट समे पथि चकर्ष धृता-
धृतभूरिभार इव भद्रगण ॥ १६ ॥

अवट इति ॥ भद्रगण वृषभसमूह । अवट निम्ने । पथि मार्गे । द्रुत शीघ्रम् । अवतारित अवरोपित भरौघ यस्य स तथोक्त इव । भटौघ इति पाठान्तरम् । उन्नत उच्छ्रिते । पथि । द्विगुण द्विरुक्त भार यस्य स तादृश इव । समे निम्नोन्नततारहिते । पथि । धृताधृत तथा भासमान भूरि अधिक भार यस्य स इव । शकट अनासि । चकर्ष कर्षति स्म ॥

वहमानवाहलहरीनिवहे
वसुधा निमज्ज्य बलवारिनिधौ ।
निजगाद निर्भरपरागभुजो-
न्नमनेन गाधमदसीयमिव ॥ १७ ॥

वहमानेति ॥ वसुधा भूमि । वहमान प्रवहन् वाहाना अश्वानामेव लहरीणा कल्लोलाना निवह समूह यस्य तस्मिन् । बल सैन्यमेव वारि निधि समुद्र तस्मिन् । निमज्ज्य मङ्क्त्वा । निर्भर निबिड य पराग

रच म एव भुज तस्य उन्नमनेन उत्क्षेपणेन । अदसीय बलवारिनिधि सबन्धि । गाध निम्नताम् । निजगाद उवाचेव ॥

अभिपाति हस्तयुगलेन रजो
निखिलासु दृष्टिषु निवारयितुम् ।
अपटु शचीपतिरदूयत य-
त्फलिता किमस्य परदारगति ॥ १८ ॥

अभीति ॥ शचीपति इन्द्र । हस्तयुगलेन भुजद्वयेन । निखिलासु सर्वासु । दृष्टिषु लोचनेषु । अभिपाति अभिपतनशीलम् । रज धूलिम् । निवारयितु निवर्तयितुम् । अपटु अशक्त सन्, हस्तद्वयस्यैव सद्भावेन सकललोचनाच्छादनासंभवात् देवानाम निमीलनासभवाच्चेति भाव । यत् यस्मात् । अदूयत विषण्णोऽभवत् । (तत्) अस्य इन्द्रस्य । परदार गति परदारगमन अहल्याव्यतिकर इत्यर्थ । फलिता दु खोत्पादनेन फलवती किम् । परदाररतिरिति पाठान्तरम् ॥

निबिड पतत्सु रजसा निवहे-
ष्वधिनन्दनोपवनमभ्रधुनी ।
अभिधानमर्थवददोजनुषो-
रजनिष्ट भूमिरुहपङ्कजयो ॥ १९ ॥

निबिडमिति ॥ अधिनन्दनोपवन नन्दनारामे । अभ्रधुनी गङ्गाया च । रजसा परागाणाम् । निवहेषु समूहेषु । निबिड निरन्तर यथा तथा । पतत्सु सत्सु । अदोजनुषो । नन्दनगङ्गासमुत्पन्नयो । भूमिरुहपङ्कजयो वृक्षपद्मयो । अभिधान नाम । अर्थवत् भूमौ रोहतीति पङ्काज्जायत इति च व्युत्पत्तेरनुगमसार्थकम् । अजनिष्ट बभूव ॥

फणिनायक फणनिमग्नमणी-
पटलो चले परिचले प्रचले ।
असकृच्छिरोविनिमयादवनीं
वहति स्म वामनसिरालगल ॥ २० ॥

फणीति ॥ प्रचले बलीयसि । चरु सैन्ये । परिचले गच्छति सति । फणिनायक सर्पराज । फणेषु स्फटासु निमग्नानि उपरिभारविमर्देन अन्त प्रविष्टानि मणीपटलानि रत्नगणा यस्य स तादृश । वामन सङ्कुचित सिरालु सिराविष्ट प्रव्यक्तनाडिक इत्यर्थ गल कण्ठ यस्य स तथोक्त सन् । अवनीं भूमिम् । असकृत् पुन पुन । शिरसा मस्तकानां विनिमयात् परिवर्तनात् परिवर्तन कृत्वेत्यर्थ । वहति स्म उवाह ॥

विभुनामुना विलसता परित
सकलं प्रकाश्य चतुरङ्गबलम् ।
स्फुटविश्वरूपमहिमातिशय
पुरुषोऽजनिष्ट पुनरुक्त इव ॥ २१ ॥

विभुनेति ॥ परित समन्तात् । सकलम् । चतुरङ्गबल चतुरङ्गसैन्यम् । प्रकाश्य प्रकटीकृत्य । विलसता विराजता, वीं पाक्षिणि गरुडे लसता च । अमुना । विभुना प्रभुणा अच्युतरायेन सर्वव्यापिना च । स्फुट व्यक्त सर्वैर्ज्ञात इत्यर्थ विश्वरूपमहिमातिशय विश्वरूपदर्शनेन माहात्म्याधिक्य यस्य स तादृश । पुरुष परमपुरुषो नारायण । पुनरुक्त द्वि कथित इव अनुकृत इवेत्यर्थ । अजनिष्ट जात , विश्वरूपधारिण नारायण समस्तलोकप्रकाशनेनानुकारेत्यर्थ ॥

अथ वेदिकाममरमौलिमणे-
रवधूतमन्दरमहेन्द्रगिरिम् ।
शनकैरगाहत स चन्द्रगिरिं
नगरीं श्रिया हसितनाकपुरीम् ॥ २२ ॥

अथेति ॥ अथ । स अच्युतराय । अमरमौलिमणे भगवतो देवदेवस्य । वेदिका वितर्दिका स्थानभूतामित्यर्थः । अवधूतौ औन्नत्यादिना निराकृतौ मन्दरमहेन्द्रपर्वतौ यया ताम् । श्रिया सम्पदा । हसिता परिहसिता नाकपुरी अमरावती यया ता तयोक्ताम् । चन्द्रगिरिं तन्नाम्नीम् । नगरीं पुराम् । शनकैः मन्दम् । अगाहत प्रविवेश ॥

अखिलानि तत्र विनिवेश्य बला-
न्यविलम्बित समवरुह्य हयात् ।
हरिपादभक्तिमवलम्ब्य नृणा-
मधिपोऽध्यरुक्षदहिराजगिरिम् ॥ २३ ॥

अखिलानीति ॥ नृणा अधिप अच्युतराय । तत्र चन्द्रगिरिनगरे । अखिलानि समस्तानि । बलानि सैन्यानि । विनिवेश्य स्थापयित्वा । हयात् अश्वात् । समवरुह्य अवतीर्य । हरिपादभक्तिं नारायणस्य चरणारविन्दयो भक्तिम् । अवलम्ब्य आश्रित्य । अहिराजगिरिं शेषाद्रिम् । अध्यरुक्षत् आरुरोह ॥

ज्वलितैर्दिवार्कमणिभिर्निशि य
स्फुटमोषधीभिरधिगूढतटम् ।

सफणामणीगण इवार्थवती-

मभिधामहीन्द्रगिरिरित्ययते ॥ २४ ॥

ज्वलितैरिति ॥ य शेषाद्रि । अधित्यकातट शिखरप्रदेशे । दिवा अहनि । ज्वलितै दीप्तै । अर्कमणिभि सूर्यकान्तै । निशि रात्रौ । (ज्वलिताभि) ओषधीभि ज्योतिर्लताभि । सफणामणीगण स्फटारत्नसहित इव । अहीन्द्रगिरि शेषाद्रि । इात । अभिधा नामधेयम् । अर्थवतीं सार्थिकाम् । स्फुट व्यक्त यथा तथा । अयते प्राप्नोति वहतीत्यर्थ । स्फुटमिति ज्वलितैरित्यत्रान्वेति वा ॥

क्षितिपालमण्डलकिरीटमणी-

परिशीलनादिव पदद्वितयम् ।

अयमक्षमिष्ट वृषभाद्रिशिला

स्वतिकर्कशासु निजमर्पयितुम् ॥ २५ ॥

क्षितीति ॥ अयम् । क्षितिपालमण्डलस्य नृपतिसमूहस्य किरीटमणीषु मकुटरत्नेषु परिशीलनात् परिचयादिव । अतिकर्कशासु अतिकठिनासु । वृषभाद्रिशिलासु वृषभशैलपाषाणेषु । निज स्वकीयम् । पदद्वितय चरणयुगम् । अर्पयितु निधातुम् । अक्षमिष्ट शक्तोऽभूत् ॥

परिणी क्षितेरथ कृतस्नपन

परिधाय धौतसिचयद्वितयम् ।

अवगाहते स्म मणिधाम हरे-

रदसीयचित्तमपि भक्तहित ॥ २६ ॥

परिणीरिति ॥ अथ । क्षिते भूमे । परिणी नायक अच्युतराय ।

कामफलद यथाभिलषितसमस्तवस्तुप्रद भगवन्त हरिम् । अभिवन्द्य नमस्कृत्य। धरणे भूमे । अधिपम् नेता अच्युतराय । वर्णयितु स्तोतुम्। आरभत उपचक्रमे ॥

जनिसहतिस्थितिकृते जगता
श्रममेक एव न भजामि पुरा ।
इति किं त्रिधैव स भवानभव
द्विधिरिन्दुमेश इति विष्णुरिति ॥ ३१ ॥

जनीति ॥ जगता भुवनानाम् । जनि उत्पत्ति सहति सहार स्थिति रक्षण एतन्निमित्तम् । कृत इत्यकारान्तमव्यय निमित्तार्थकम् । श्रम प्रयासम् । एक एव असहाय सन्नव । न पुरा भजामि न भक्ष्यामि न आश्रयिष्यामि । इति इति म वा । स भवान् पूज्य त्वम् । विधि ब्रह्मा इति । उमेश शिव इति । विष्णु इति । त्रिधा एव अभवत् किम् ॥

अनिलोऽनल सलिलमिन्दुरिन
ककुभो नभो वसुमतीत्यखिलम् ।
फणभृत्फणाग्रनटनस्य विभो
भवतो विभाति बहुरूपमिदम् ॥ ३० ॥

अनिल इति ॥ विभा हे प्रभा । अनिल वायु । अनल अग्नि । सलिल जलम् । इन्दु चन्द्र । इन सूय । ककुभ दिश । नभ आकाशम् । वसुमती भूमि । इति । इद अखिल एतत्समस्तम् । फणभृत कालियसर्पस्य फणाग्र नटन नर्तन यस्य तस्य कालियमदन कृतवन

कृत स्नपन येन स तथोक्त सन् । धौत निर्मल क्षालितमित्यर्थ सित यद्वितय वस्त्रयुग्मम् । परिधाय वसित्वा । हरे विष्णो । मणिधाम रत्न खचितम् आलयम् । अवगाहते स्म प्रविवेश । भक्तहित भक्तानुकूलो हरिरपि । अदसीय अच्युतरायसम्बन्धि चित्त मन । अवगाहते स्म ॥

वपुषा वलाहकवलारिशिला-
वहमानरोचिरवमानपुषा ।
अवतारयन्तमहिमांशुसुता-
मपरा पदादमरसिन्धुमिव ॥ २७ ॥

वपुषेति ॥ इत आरभ्य चतु श्लोकी एकान्वया । वलाहक मेघ वलारिशिला इन्द्रनीलरत्न एतयो वहमानाना प्रसरता रोचिषा कान्तीना अवमान तिरस्कार पुष्णाति करोतीति तेन । वपुषा शरीरेण । पदात् चरणात् । अमरसिन्धु गङ्गामिव । अपरा अन्याम् । अहिमांशुसुता सूर्य पुत्रीं यमुनाम् । अवतारयन्त प्रवर्तयन्तमिव स्थितम् ॥

नमतामिवान्ध्यहरणाय नृणा
नवरोचिषाञ्जनविशेषपुषम् ।
जगतीमिवार्पयितुमादधत
जठरेषु वन्ध्यसुदृशा क्रमश ॥ २८ ॥

नमतामिति ॥ नवरोचिषा नूतनकान्तिविशेषण । नमतां प्रणमता भक्तानामित्यर्थ । नृणां मनुष्याणाम् । आन्ध्यस्य अन्धत्वस्य हरणाय नाशनाय । अञ्जनविशेष विशिष्ट कज्जल पुष्णाति सञ्चिनोतीति तम् । क्रमश क्रमेण । (नमन्तीनाम्) वन्ध्यसुदृशा अनपत्याना स्त्रीणाम् ।

जठरेषु उदरेषु । अर्पयितुं निधातुम् । जगतीं भुवनम् । आदधत धारयन्तमिव कुर्वाणमिव वा स्थितम् । शेषादिनाथो हि भक्तानन्धाननन्धान् वन्ध्याश्च पुत्रवतीरनुगृह्णातीति सुप्रसिद्धम् ॥

प्रथमानचित्फलगुरुं सुतरुं
मुनिमानसाम्बरचरं सुदिरम् ।
भवतारणिं प्रणमतां तरणिं
श्रुतिशाखिकामसुखिनं शिखिनम् ॥ २९ ॥

प्रथमानेति ॥ प्रथमाना वर्द्धमाना प्रसिध्यन्ती वा या चित् ज्ञानं तदेव फलं तेन गुरुः अधिकः तत्परिपूर्णमित्यर्थः । सुतरुं कल्पवृक्षम् । मुनीनां मानसं मन एव अम्बरं आकाशं तत्र चरतीति तादृशम् । सुदिरं मेघम् । प्रणमतां भक्तानाम् । भवतारणिं संसारसमुद्रोत्तारिकाम् । तारणिशब्दोऽप्यस्तीति कल्पद्रुमे द्रष्टव्यम् । तरणिं नावम् । श्रुतिशाखिकामसुखिनं वेदशाखाग्रे सुखेनासीनम् । शिखिनं मयूरम् उपनिषत्प्रतिपाद्यमित्यर्थः ॥

अजमव्ययमजरं जगता-
मवनैकतानमनिदानदयम् ।
अभिवन्द्य कामफलदं धरणे-
रधिभूः समारभत वर्णयितुम् ॥ ३० ॥

अजमिति ॥ अजं अजन्मानम् । अव्ययं अनिधनम् । अजरं जरारहितम् । जगतां लोकानाम् । अवने रक्षणविषये एकतानं अनन्यवृत्तिकम् । अनिदाना निरुपाधिका दया कृपा यस्य तं तादृशम् ।

दयिने मुनीन्द्रहृदयोदयिने
हरये सुराहिततमोहरये ।
दरिणे पयोधितनयादरिणे
भवते नमो निगमलोभवते ॥ ३५ ॥

दयिने इति ॥ दायन दयालव । मुनीन्द्रहृदये उदयिने उदयवते । सुराहिता सुरशत्रव असुरा एव तमांसि अन्धकाराणि तेषां हरये सूर्याय तन्नाशकायेत्यर्थ । दर शङ्ख अस्यास्तीति तस्मै दरिण । पयोधितनयायाः समुद्रकन्यायां लक्ष्म्यां आदरिणे आदरवते । निगमलोभवते वेदलुब्धाय श्रुतिप्रियायेत्यर्थ । भवते तुभ्यम् । नम । अस्त्विति शेष ॥

सनकादियोगिशरणाय नमो
जगतीनिवासजठराय नम ।
निगमागमान्तनिलयाय नमो
नलिनोत्पलेशनयनाय नम ॥ ३६ ॥

सनकादीति ॥ सनकादीनां सनकप्रमुखाना योगिना शरणाय शरण्यभूताय । नम । जगतीनिवास लोकनिवासभूत जठर उदर यस्य तस्मै । नम । निगमा वेदा आगमा शास्त्राणि तेषां अन्ते निलय वासस्थान यस्य तस्मै । नम । नलिनोत्पलेशनयनाय सूर्यचन्द्रनयनाय । नम ॥

मुचुकुन्दमोक्षद मुकुन्द जग
त्त्रयमूलकन्द मुनिबृन्दनिधे ।

इति तं सुपर्णरथमेष भवा-
र्णवकर्णधारमभिवर्णितवान् ॥ ३७ ॥

मुचुकुन्देति ॥ मुचुकुन्दस्य तन्नाम्नो राज्ञः मोक्षद मोक्षदायिन् । मुकुन्द मोक्षप्रद । जगत्त्रयस्य त्रयाणां लोकानां मूलकन्द मूलभूतकन्दवत्कारणभूत । मुनिवृन्दस्य मुनिगणमुख्यस्य प्रिय । इति । सुपर्णरथं गरुडवाहनम् । भवार्णवस्य संसारसमुद्रस्य कर्णधारं नाविकम् । तं भगवन्तं श्रीनिवासम् । एष अच्युतरायः । अभिवर्णितवान् स्तुतवान् ॥

महिमस्तवाभिनवमाल्यभृतो
मधुसूदनस्य मकुटाद्गलिताम् ।
स्रजमग्रहीत्सविनयं नृपतिः
समरश्रियो वरणदामसखीम् ॥ ३८ ॥

महिमेति ॥ नृपतिः अच्युतरायः । महिमस्तवः वैभवस्तुतिरेव अभिनवमाल्यं अम्लानमाला तत् बिभर्ति धारयतीति तस्य । मधुसूदनस्य भगवतो विष्णोः । मकुटात् किरीटात् । गलितां च्युताम् । समरश्रियः रणलक्ष्म्याः । वरणदाम्नः वरणमाल्यस्य सखीं वयस्यां तत्तुल्यामित्यर्थः । स्रजं मालाम् । सविनयं विनयेन सह । अग्रहीत् गृहीतवान् ॥

असहायमौक्तिकमहाभरणे
विभुनार्पिते च विनुमो यदिमे ।
अनघे श्रुतिद्वयमभूषयतां
श्रुतिभूषणस्य च सुपर्वमणेः ॥ ३९ ॥

असहायेति ॥ विभुना प्रभुणा अच्युतरायेन । अर्पिते उपहारी कृते । असहायमौक्तिकमहाभरणे एकमुक्तात्मके श्रेष्ठे भूषणे (वर्मणा) (वयम्) क्व विभुम कथ स्तुवीम । यत् यस्मात् । अनघे निर्दोषे । इमे असहायमौक्तिकमहाभरणे । (कर्तृणी) श्रुतिभूषणस्य वदाभरणस्य कर्णालकारस्य च । सुपर्वणा देवाना मणे रत्नस्य देवश्रेष्ठस्य, सुपर्वण शोभनपर्ववत वेणो उत्पन्न मणि रत्न मौक्तिकमित्यर्थं तस्य च, भगवत श्रीनिवासस्येत्यर्थं । श्रुतिद्वय श्रोत्रयुग्मम् । अभूषयना अलकृतवन्तौ ॥

उदिताब्जमुल्लसितचक्रमसा-
वुदरस्थसर्वभुवनाभ्युदयम् ।
गुहतीर्थमत्र कुरुते स्म गिरौ
नरकापह नलिननाभमिव ॥ ४० ॥

उदितेति ॥ उदितानि उत्पन्नानि अब्जानि यस्मिस्तत् तथाकम, पक्षे उदित अब्ज शङ्ख यस्य तम् । उल्लसितानि सविलासानि चक्राणि चक्रवाका यस्मिस्तत् तादृशम्, पक्ष उल्लसित विलसित चक्र चक्रायुध यस्य तम् । उदरस्थाना मध्यस्थिताना सर्वेषा सकलाना भुवनाना जलाना अभ्युदय अभिवृद्धि यस्य तत्, पक्षे उदरस्थाना कुक्षिस्थाना सर्वेषा भुवनाना जगता अभ्युदय यस्य तम् । नरक अपहन्ति अपनयतीति तत्, पक्षे नरक नरकासुर अपहन्तीति तम् । नलिननाभ पद्मनाभ नारायणमिव स्थितम् । गुहतीर्थम् । अत्र अस्मिन् शेषाद्रौ । कुरुते स्म अकुरुत ॥

महता प्रभालिवलयेन मही-
पविनार्पितेन फणिशैलपति ।

उपरिश्रितेन्द्रधनुरुल्लसित

हरित व्यडम्बयदिवाम्बुमुचम ॥ ४१ ॥

महतेति ॥ फणिवैरिणाति क्षेपार्दिनाथ । महीपतिना अच्युतराजेन । अर्पितेन दत्तेन । महता गुरुणा । प्रभाल्पनल्पन कान्तिपुञ्जसादृतेन कट केन । उपरिश्रितेन स्वागिरिस्थतेन इन्द्रधनुषा उल्लसित शोभनम् । हरित नीलम् । अम्बुमुचं मेघम् । व्यडम्बयन् अनुचकार । इवो वाक्यान्तरार्थे ॥

श्रवणे यथास्य मनन च मन-

श्चरणे शिर स्वयमलङ्कुरुत ।

इति कुण्डल पदयमेप हरे

किमिहार्पयन्मणिकिरीटमपि ॥ ४८ ॥

श्रवणे इति ॥ अस्य हरे । कथा पुण्यवार्त्ता तस्य कर्णमिदर्पं । श्रवणे कर्णौ । अलङ्करोति भूषयति । मनन ध्यान च । मन हृदय वक्ष इत्यर्थं । अलङ्करोति । चरणौ हरिपादौ । स्वयं आत्मना । शिर । अलङ्कुरुत । इति इति मत्वा । एप अच्युतराय । हरे विष्णवे । सम्भ्रमा मान्यविवणया वर्णा । कुण्डल कर्णाभरणम् । पदक कण्ठभूषणम् । मणि किरीटं रत्नखचित मकुटमपि । इह । अर्पयत् दत्तवान् किम् ॥

अनुलेपमाल्यवसनाभरणै-

र्हरिमन्तरन्धतममेमदरिष ।

न्ययमाद्रिशो परिपरमियमा

स्वति चिदिनानि यमिता परतो ॥ ४२ ॥

अनुलेपेति ॥ परतो यमिता पूर्णान्त । अत्र हृदयं विदमन

॥

यत् अन्धतमस गाढान्धकार अज्ञानमित्यर्थं तदेव इभ गज तस्य हरिं सिंह तन्नाशकमित्यर्थं । हरिं श्रीनिवासम् । अनुलेपमाल्यवसनाभरणै चन्दनमालावस्त्रभूषणैः । नियमात् नियम यथा तथा । परिचरन् शुश्रूषमाण सन् । कतिचित् दिनानि कतिपयदिवसपर्यन्तम् । न्यवसत् वसति स्म ॥

अवरुह्य वेङ्कटगिरे शिखरा-
दधिरुह्य वाहमतिगन्धवहम् ।
स गरीयसीं सकलमुक्तिकरी-
मपि कालहस्तिनगरीमगमत् ॥ ४४ ॥

अवरुह्येति ॥ स अच्युतराय । वेङ्कटगिरे । शिखरात् शृङ्गात् । अवरुह्य अवतीर्य । अतिगन्धवह वायुमतिक्रान्तम् । वाह अश्वम् । अधिरुह्य । गरीयसी अतिश्रेष्ठाम् । सकलमुक्तिकरीं सर्वेषामपि मोक्षप्रदाम् । कालहस्तिनगरी कालहस्त्याख्य पट्टणमपि । अगमत् प्राप ॥

निकषा सुवर्णमुखरीं लहरी
मुखरीभवद्विततीरदरीम् ।
कृतधाम धाम निजनामपदा
ङ्कनमसीमभूम नमति स्म नृप ॥ ४५ ॥

निकषेति ॥ लहरीभि वीचिभि प्रवाहैर्वा मुखरीभवन्ती शब्दायमाना वितता विस्तृता तीरदरी कूलगुहा कूलोपान्तस्थनिकुञ्ज इत्यर्थं यस्यास्ता तथोक्ताम् । सुवर्णमुखरीं निकषा सुवर्णमुखर्याख्याया नद्या समीपे । कृत धाम स्थान येन तत् । धाम तेज उमारमणमित्यर्थं ।

नृप अच्युतराय । निजनामपदं अच्युतेति शब्दः अङ्कनं चिह्नं यस्य स तथोक्तः, तादृशं सीम्नः अवधिभूतप्रदेशस्य भूम्ना बाहुल्येन विस्तारो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा । समासान्तविधेरनित्यत्वान्न टच् । ननाम, निजनामाङ्कनपूर्वकं पूर्वाधिकं भूभागमुपहारीकृत्य प्रणतवानिति भावः । "निजनामपदाङ्कनमामर्यादम्" इति पाठान्तरम् । तदा तेजसो विशेषेण तत् ॥

द्रविणाधिपेन दृढसत्यवता
न च भिक्षुतास्य समतक्ष्यत या ।
अपवारितेयमुपहारितया
नरमात्मजेन नवमीमभुवा ॥ ४६ ॥

द्रविणेति ॥ अस्य परमशिवस्य । या भिक्षुता यत् भिक्षाकत्वं । दृढसत्यवता अत्यन्तसुहृदा । द्रविणाधिपेन कुबेरेण । न च समतक्ष्यत न निवर्तिता । इयं सैव भिक्षुता । नरमात्मजेन अच्युतरायेण । उपहारितया उपदर्शितया । नवमीमभुवा नूतनावधिकेन भूभागेन । अपवारिता निरसिता । 'सत्यवता न च भिक्षुतास्य समतक्ष्यत या' इति पाठान्तरम् ॥

स विनम्य चन्द्रशकलाभरणं
शिवमञ्जनेमगिरिसंचरणम् ।
अभिवाञ्छितामपि विरिञ्चिमुखै-
र्हरिकाञ्चिनामनगरीमगमत् ॥ ५७ ॥

स इति ॥ स अच्युतराय । अञ्जनेभगिरिसंचरणं कालहस्तिगिरिवास्तव्यम् । चन्द्रशकलाभरणं इन्दुकलावतंसम् । शिवं पार्वतीपतिम्,

वेनम्य नमस्कृत्य । विरिञ्चिमुखैः ब्रह्मादिभिर्देवैरपि । अभिवाञ्छिताम् आभिलषिताम् । हरिकाञ्चिनामनगरीं विष्णुकाञ्चीपत्तनम् । अगमत् जगाम ॥

अभिजातवैधहयमेधमख्या-

न्तरजातमाधिहरमानमताम् ।

कुमुदारविन्दकुलबन्धुदृशं

समुदायमम्बुधिसुताक्षिमुदाम् ॥ ४८ ॥

अभिजातेति ॥ इदमनन्तरपद्य चैकान्वयम् । अभिजात रम्य यथाविधि निवृत्त इत्यर्थ य वैध ब्रह्मणा कृत हयमेधमख अश्वमेध याग तस्य अन्तरे मध्य जात उत्पन्न आग्नमध्याद्रूपा सुखनादाय समु त्थितमित्यर्थ । आनमतां प्रणमतां भक्तानाम् । आधिहर मनोव्यथानि वर्तकम् । कुमुदारविन्दकुलबन्धुदृशं चन्द्रसूर्यलोचनं । अम्बुधिसुताया लक्ष्म्या आक्षमुदा नेत्रसन्तोषाणाम् । समुदाय समुच्चयम् ॥

परिचर्यया प्रणवशीर्षमणिं

परितोष्य शार्ङ्गिणममुष्य पुरः ।

अधिरूढमौक्तिकतुलापुरुषो

ऽप्यतुलोऽजनिष्ट सदभीष्टकरः ॥ ४९ ॥

परिचर्ययेति ॥ प्रणवस्य शीर्षमणिं चूडामणिम् । शार्ङ्गिणं वरदराजम् । परिचर्यया शुश्रूषया । परितोष्य तोषयित्वा । अमुष्य वरदराजस्य । पुरः अग्रभागे । अधिरूढ आरूढ मौक्तिकतुलापुरुष मुक्तामय घटाया मारोपित पुरुष पुरुषप्रमाणानि मौक्तिकानीत्यर्थ सदृशपुरुषश्च यस्य ॥ तादृशोऽपि । सदभीष्टकर सज्जनानां मनोरथपूरक अयमच्युतराय । अतुल तुलारहित घटशून्य, निरुपमश्च । अजनिष्ट जात । **विरोधाभासः** ॥

पटहोऽम्भाकरणमन्त्रवशा-

द्गलितस्वगर्वगरलोष्मभराः ।

निभृताः किरातनिकरा नृपते-

र्निहितोपदाश्चरणयोर्न्यपतन् ॥ ५० ॥

पटहेति ॥ किरातनिकराः व्याधसमूहा एव पन्नगगणा इत्येकदेशविवर्तिरूपकम् । पटहानां भेरीणां आकरणं आह्वानशब्द एव मन्त्रः गारुडमन्त्रः तस्य वशात् आयत्ततां तस्मात् । गलित प्रच्युत निरस्त इत्यर्थः स्वगर्व स्वदर्प एव गरलं विषं तस्य ऊष्मभरः औष्ण्याधिक्यं येषां ते तथोक्ताः । निभृताः विनीताः । निहितोपदाः समर्पितोपायनाश्च सन्तः । चरणयोः न्यपतन् निपतितवन्तः प्रणमुरित्यर्थः ॥

शिखिपिच्छलाञ्छितशिखण्डभरैः

श्रितधन्वभिः सितवराटगुणैः ।

विशति स्म तैरनुगतो विनया-

दधिपो नृणामरणटीलपुरीम् ॥ ५१ ॥

शिखीति ॥ शिखिपिच्छैः मयूरबर्हैः लाञ्छिताः चिह्निताः मयूख इत्यर्थः शिखण्डभराः चूडाभारा येषां तैः । श्रितं गृहीतं धनुः चापं यैः । सिताः शुद्धाः वराटगुणाः कपर्दकसूत्राणि येषां तथोक्तैः । तैः किरातैः । विनयात् प्रश्रयेण । अनुगतः अनुसृतः सन् । नृणां अधिपः नराधिपोऽच्युतरायः । अटवीपुरीं अटव्यामवस्थितनगरम् । विशति स्म प्रविवेश ॥

भमितानुलेपभजनेन जटा-

पटलार्चिषा च परिशीलनया ।

अविकुण्ठकण्ठरुचिधूमतया-
  प्यनलात्मताममिनयन्तमिव ॥ ५२ ॥

अस्मिन्निति ॥ इत पद्यत्रयमेकान्वयम् । भस्मितानुलेपस्य भस्मोद्धूलनस्येव गाम्भीर्यगरिम्णः मज्जनेन आच्छादनेन । जटापटलानां जटाजूटानामिव अर्चिषां शिखानाम्, जटानुगम्य पीतत्वाद्वह्निशिखासाम्यमिति बोध्यम् । परिशीलनया परिचयेन सम्मर्शेण चेत्यर्थः । अविकुण्ठ निर्गल कण्ठस्य कण्ठोरिव धूमः यस्य तस्य भावेनापि । अनलात्मता अग्निस्वरूपताम् । अभिनयन्तं सूचयन्तमिव स्थितम् । अरुणाचले अग्निमय लिङ्गमिति प्रसिद्धम् ॥

वरपाशबन्धनवशाद्वशिना-
  मवलम्बमानमधिहृत्सुपिरम् ।
अभिवेष्टितं गलमहोजतुना-
  प्यभिमुद्रितं तमगृपोक्तिनिधिम् ॥ ५३ ॥

वरेति ॥ वर श्रेष्ठ यः पाशः वरास्थिता रज्जुः तस्य यत् बन्धनं करणं स्वाकर्षणम्, तेन बन्धनं नहनं च तस्य वशात् आयत्तत्वात् । वशिना जितेन्द्रियाणाम् । अधिहृत्सुपिरं हृदयकुहरे । अवलम्बमानं तिष्ठन्तं अवस्रसमानं च । अवलम्ब्यमानमिति पाठान्तरम् । गलमहोजतुना कण्ठकान्तिलाक्षया । अभिवेष्टितं मण्डलाकारेण व्याप्तम् । अत एव, अभिमुद्रितं अपि अभितः चिह्नितं च । अभिवेष्टितमिति मुद्रणक्रियाविशेषणं वा । अमृषोक्तीनां सत्यवाचां वेदानामित्यर्थः निधिं निधानम् । निधे

१ पाशबन्धभूरुहनिक्षेपजतुमुद्रादिकं सुप्रसिद्धमिति तथैव वर्णितम् ॥

अरुणाचलेशमभिवन्द्य किम
प्यवधार्य कार्यमथ हस्तगतम् ।
तिरयन्नगाद्विजयतूर्यरवै-
कलशीभवाधिकरणं ककुभम् ॥ ५४ ॥

अरुणेति ॥ एतान्शाम्, अरुणाचलेशं अरुणगिरिनायकं परमेश्वरम् । अभिवन्द्य नमस्कृत्य । अथ । कार्यं स्वोद्देश्यकार्यम् । हस्तगतं करस्थम् । किमपि बहुभिः प्रकारैः । अवधार्य निश्चित्य । कलशीभवाधिकरणं अग स्त्यावासभूताम् । ककुभं दिशं दक्षिणां दिशमित्यर्थः । विजयतूर्यरवैः जयभेरीध्वनिभिः । तिरयन् आच्छादयन् परिपूरयन्नित्यर्थः । अगात् प्रतस्थे ॥

कदलेक्षुकेरकलमैः स्वदृशो-
र्जनितोपदान् जनपदाभ्युदयान् ।
अवलोकयन्नतिशयाद्दवने
कमिता समाश्नुत कवेरसुताम् ॥ ५५ ॥

कदलेति ॥ अवने कमिता अच्युतरायः । कदलैः रम्भावृक्षैः, इक्षुभिः, केरैः नालिकेरैः, कलमैः शालिभिश्च । 'कदलश्च कदल्यसौ' इति व्याडिः । स्वदृशोः निजनेत्रयोः । जनिताः संपादिताः उपदाः उपायनानि यैस्तान् तथोक्तान् । जनपदाभ्युदयान् देशसम्पत्तीः । अतिशयात् विशेषेण । अवलोकयन् पश्यन् सन् । कवेरसुतां कावेरीम् । समाश्नुत आससाद ॥

घननालिकेरकदलीवकुल-
क्रमुकाटवीजुषि तदीयतटे ।

पृतनां मुकुन्दनमनाभिमना

निखिलां न्यवेशयदयं नृपतिः ॥ ५६ ॥

घनेति ॥ अयं नृपतिः अच्युतरायः । मुकुन्दनमनाभिमनाः श्रीरङ्गनाथमभिवन्दितुमुत्कण्ठितः सन् । निखिलां पृतनां समस्तमपि सैन्यम् । घना निबिडा या नालिकेराणाम्, कदलीनाम्, बकुलानां केसराणाम्, क्रमुकाणां पूगानां च अटवी वनं तां जुषते प्राप्नोतीति तस्मिन् । नदीतटे कावेरीकूले । न्यवेशयत् स्थापितवान् ॥

पृथुनीतिमार्गपथिकः पृतना-

पदवीश्रमापहृति तत्पयसि ।

कृतमज्जनादिनियमः क्षितिपैः

सह कैश्चिदाश्नुत स रङ्गगृहम् ॥ ५७ ॥

पृथ्विति ॥ पृथुनीतिमार्गपथिकः महानीतिमार्गगामी । सः अच्युतरायः । पृतनायाः सेनायाः यः पदवीश्रमः मार्गखेदः तं अपहरति निवर्तयतीति तस्मिन् । तत्पयसि कावेरीसलिले । कृतः रचितः मज्जनादिनियमः स्नानादिकृत्यं येन तथोक्तः सन् । कैश्चित् कतिपयैः । क्षितिपैः राजभिः सह । रङ्गगृहं श्रीरङ्गनाथालयम् । आश्नुत प्राप्तः ॥

अपि जागरूकमवने जगता-

मधिभोगिभोगमजहत्स्वपनम् ।

सहजप्रसादमुखचन्द्रतया

प्रथयन्तमन्तरिव भक्तमुदम् ॥ ५८ ॥

अपीति ॥ पद्यत्रयमेकान्वयम् । जगताम् । अवने पालने । जाग-

रूढ अनिद्राणमपि । अधिभोगिभोग शेषशरीरे । अजहत् अविमुञ्चत् स्वपन निद्रा य त तथोक्तम् । महत्प्रसाद नैसर्गिकप्रसन्नतावान् मुख चन्द्र वक्त्रेन्दु यस्य तस्य भावेन । अन्त हृदये (स्थिताम्) भक्तमुद भक्तविषयक सन्तोषम् । प्रथय त प्रकटयन्तमिव स्थितम् ॥

स्वपनानुभूतिसुखमीलितयो-

रपि चक्षुषोरविरतोल्लसितौ ।

स्फुटयन्तमिन्दुपुटकिन्यधिपौ

करसङ्गवद्दरस्थाङ्गमिषात् ॥ ५९ ॥

स्वपनेति ॥ चक्षुषो नेत्रयो । स्वपनानुभूतिसुखेन निद्रानुभवान न्देन मीलितया मुद्रितया मतोरपि । करसङ्गवती हस्तस्थिते य दरथाङ्ग शङ्खचक्रे तन्मिषात् तद्व्याजेन । इन्दु चन्द्र, पुटकिन्यधिप पद्मिनीपति सूर्यं एतौ । आस्वतोऽस्मितौ नित्योदयौ सदा प्रकाशमा नाविव यथा । स्फुटयन्त सम्यक् प्रदर्शयन्तम् ॥

कलशाम्बुराशिदुहितु करयो-

र्निजपादपल्लवयुगाभिहितान् ।

अजहद्विलासकमला कमला-

मिव कल्पयन्तमनमत्स हरिम् ॥ ६० ॥

कलशेति ॥ कलशाम्बुराशिदुहितु क्षीरसागरपुत्र्या लक्ष्म्या । करयो हस्तयो । निहितान् निक्षिप्तान् । निजपादपल्लवयुगात् स्वकीय चरणकिसलययुगलात् । कमलां लक्ष्मीम् । अजहत् अमुञ्चत् विलासकमल लीलारविन्द यां ता तथोक्तामिव । कल्पयन्त कुर्वाणम् । हरिं जगन्नाथम् । स अच्युतराय । अनमत् प्रणतवान् ॥

मुकुलीकृतेन मुहुरुल्ललना-
कलकङ्कणारवकलापवता ।
शयपद्मकोरकयुगेन शनै-
रचितोरुपीडनविधिं रमया ॥ ६१ ॥

मुकुलीकृतेनेति ॥ पद्यद्वयमेकान्वयम् । रमया लक्ष्म्या । मुकुलीकृतेन काशाकृतेन प्रत्येकमूर्ध्वभागे अधोभागे च निक्षिप्तेनेत्यर्थः । मुहु अभीक्ष्णम् । उल्ललनया चलनेन कल मधुर य कङ्कणारव वलयध्वनि तस्य कलाप सतति स एव कलाप भूषण वा अस्यास्तीति तेन । 'कङ्कणारवकला वहता' इति पाठान्तरम् । शयपद्मकोरकयुगेन हस्तपद्ममुकुलद्वयेन । शनै मन्द मन्दम् । रचित कृत ऊरुपीडनविधि ऊरुसवाहन यस्य ■ तादृशम् ॥

अजमव्ययमजर जगता-
मवनैकतानमनिदानव्ययम ।
अभिवन्द्य कामफलद धरणे-
रधिभू समारभत गन्तुमित ॥ ६२ ॥

अजमिति ॥ अजम् । अव्ययम् । अजरम् । जगताम् । अवनैकतानम् । अनिदानदयम् । कामफलद हरिम् । अभिवन्द्य । धरण आधभू अच्युतराय । इत श्रीरङ्गनगरात । गन्तुम् । आरभत ॥

नलिनेक्षणाश नरपालमणे
क्षितिमण्डले तव किमस्ति सम ।
अभिगम्य एष हि मयैव विभो
रणकर्म राजति न चासमयो ॥ ६३ ॥

नलिनेति ॥ इद पद्य सत्लग्नृपोक्ति । हे नलिनेक्षणांश विष्णोरंशभूत । 'नाविष्णु पृथिवीपति' इति स्मरणादिति भाव । नरपालमणे राजरत्न । क्षितिमण्डले भूवलये । तव । सम तुल्य । अस्ति किं नास्त्येवेत्यर्थ । हे विभो हे प्रभो । एष चेरराज । मयैव हि मयैव खलु, न तु भवतेत्यर्थ । अभिगम्य अभियातव्य । असमया अतुल्ययो भवत चेरराजस्य च द्वयोरुभयोरित्यर्थ । रणकर्म युद्धक्रिया । न च राजते न शोभते । 'न कि समयो ' इति पाठान्तर तु समया मम चेरस्य चेति व्याख्येयम् ॥

प्रेक्ष्य पार्श्वीकुरुष्व प्रियरमण भुव प्रेषणादेष दोर्भ्यां
नेष्ये प्रेष्य हि गर्वमहिलमिह जवाचेलुप चेरसीम्न ।
प्रस्थाप्येत्युक्तवन्त सलगनृपसुत पद्मनाभान्तरङ्गे
रङ्गे भक्त्युत्तरङ्ग कति चन दिवसान्स्थातुमैच्छन्महेन्द्र ॥

प्रेक्ष्येति ॥ भुव प्रियरमण हे भूपते । (माम्) प्रेषणात् प्रस्थापनेन प्रेष्य भृत्यभूतस्य । पार्श्वीकुरुष्व विषयीकुरु । एष अयमहम् । गर्वमहिल मदकलुषम् । प्रेष्यं भृत्यभूतम् । चेलुपम् । चेरसीम्न चेरभूभागात् । जवात् वेगेन । इह भवत्सविधे । दोर्भ्यां भुजाभ्यां भुजबलेनेत्यर्थ । नेष्ये आनेष्यामि । इति एव प्रकारेण । उक्तवन्त कथितवन्तम् । सलगनृपसुत सलगराजपुत्र स्वस्य स्थालम् । प्रस्थाप्य सम्प्रेष्य । महेन्द्र महाराज अच्युतराय । भक्त्या उत्तरङ्ग अधिक परिपूर्णमानसमित्यर्थ । पद्मनाभस्य श्रीरङ्गनाथस्य भगवत पद्मामहायस्य अन्तरङ्गे अन्तरङ्गस्थाने अन्तिकसमीप इत्यर्थ । रङ्गे श्रीरङ्गनाम्नि दिव्यदेशे । कतिचन दिवसान् कियन्ति दिनानि कियद्दिवसमित्यर्थ । स्थातु वस्तुम् । ऐच्छत् अभिलषत् । स्रग्धरा वृत्तम् ॥

इति पञ्चम सर्ग. ॥

षष्ठः सर्गः ।

प्रहित पयोधिरशनापतिना
सलगेन्द्रसिन्धुरमणेन्दुरयम् ।
अगमद्विलङ्घ्य मधुरा महती-
मथ ताम्रपर्ण्यभिहिता सरितम् ॥ १ ॥

प्रहित इति ॥ पयोधिरशनापतिना समुद्रमेखलाया भुवः पत्या अच्युतरायेण । प्रहितः प्रापितः । अयम् । सलगेन्द्रः सलगराज एव सिन्धुरमणः नदीशः समुद्रः तस्य इन्दुः चन्द्रः सलगनृपपुत्र इत्यर्थः । महतीं गुर्वीम् । मधुरां मधुरापुरीम् । विलङ्घ्य अतिक्रम्य । अथ । ताम्रपर्ण्यभिहितां ताम्रपर्णी इत्यभिधानवतीम् । सरितं नदीम् । अगमत् प्राप्तवान् ॥

पृथुमौक्तिकोपलचयैर्लहरी-
भरपाशयन्त्ररभसोच्चलितैः ।
अभितो मृगीशुककुलाक्रमणा-
दभिपालितान्तिकमहीकलमाम् ॥ २ ॥

पृथ्विति ॥ इदमनन्तरपद्यं च पूर्वश्लोकस्थसरितो विशेषणपरम् । अभितः समन्तात् । लहरीभरा ऊर्म्यतिशया एव पाशयन्त्राणि शिलादिप्रेरणाय रज्जुनिर्मितानि यन्त्राणि तैः रभसेन वेगेन उच्चलितैः विक्षिप्तैः । पृथुमौक्तिकोपलचयैः महतां मुक्ताफलानामेव शिलानां समूहैः । मृगीशुक

कुलाक्रमणात् मृगीणां शुकानां च समूहस्य आक्रान्ते । अभिपालिता रक्षिता अनतिक्रमहीरकलमा सनिकृष्टकेदारशालय यया ताम् । ताम्रपर्णी मुक्ताफलोदय इति प्रसिद्धम् ॥ समासोक्ति रूपक च ॥

निबिडोर्मिकापवनशोधनया
नियत पय पृषतसेचनत ।
शुचिमौक्तिकौघकुसुमप्रकरै
स्वसमागमार्हमुपचारकरीम ॥ ३ ॥

निबिडेति ॥ निबिडाना निरन्तराणा ऊर्मिकापवनाना तरङ्गवातानां शोधनया मार्जनेन, तरङ्गवातकृतावकरापनयनेनेत्यर्थं । निबिडानां ऊर्मिकाणां पवने करणे शोधनयेति वा । नियत निश्चित सम्यागत्यर्थं । पय पृषतै जलबिन्दुभि सेचन सेचनात् । शुचीनि निर्मलानि यानि मौक्तिकानि मुक्ता तान्येव कुसुमप्रकरा पुष्पविसरा तैः । स्वसमागमार्ह स्वागमनस्यानुगुण यथा तथा । उपचारकरीं स कार सूर्याणाम् । एतान्यपि सरितमगमदिति सम्बन्ध ॥

अभिशङ्क्य हास्तिककराग्रलतां
निजभञ्जन निकटभूमिरुह ।
प्रतिबिम्बसपद्यवलम्बनत
प्रविशन्ति यत्र भयवन्त इव ॥ ४ ॥

अभिशङ्क्येति ॥ निकटभूमिरुह आगमा वृक्षा । हास्तिकस्य गज समूहस्य करायलता शुण्डाग्र । निजभञ्जन स्वेषां भङ्गम् । अभिशङ्क्य शङ्कित्वा । भयवन्त भीता इव । प्रतिबिम्बसपद्यवलम्बनत प्रतिच्छाया

मपरस्याश्रयणेन प्रतिबिम्बव्याजेनेति भाव । यत्र यस्या ताम्रपर्ण्याम् । प्रविशन्ति ॥

नभस प्रसादमवलुण्टयितु
लघु चालिताल्लहरिभोगिसुरान् ।
अवपातितै किमभितो धरणै-
रनुबिम्बनै स्फुरति याम्बुमुचाम् ॥ ५ ॥

नभस इति ॥ या ताम्रपर्णी । नभस आकाशस्य । प्रसाद नैर्मल्यम् । अवलुण्टयितु चारयितुम् । लघु द्रुतम् । चालितात् उपयुक्तात् । लहरि वीचिरव भोगिसुख उरगास्य नाम सिंचिद्वीयसाधनमायुध तस्मात्, नक्ष प्रयोगेणलर्थ । अभित समन्तात् । अवपातितै विशाकलि शस्त्रात्पातितै । धरणै किं प्राकारा स्थितै इत्युत्प्रेक्ष्यमाणै, तदुस्थितैरि त्यर्थ । अम्बुमुचा मेघानाम् । अनुबिम्बनै प्रतिबिम्बै । स्फुरति शोभते ॥

सलिलभ्रमाविरतजृम्भिकया
तटमृत्तिकाहरणदोहृलत ।
अपि फेनखण्डसितगण्डतया
विघृणोति सत्त्वमिव या विधृतम् ॥ ६ ॥

सलिलेति ॥ सलिलभ्रम जलावर्त एव आवरता सततप्रवृत्ता जृम्भिका मुखव्यादान तया । तटमृत्तिकाया तारमृद हरण कर्षणमव मृत्तिकाया आहरण आहार तत्र दोहलत अभिलाषण । फेनखण्डसित गण्डतया फेनखण्ड डिण्डीरपिण्ड एव सित शुभ्र गण्ड कपोल यस्या स्तस्या भावेनापि । या ताम्रपर्णी । विधृत धृतम् । सत्त्व जन्तु गर्भमि

त्यर्थः । विवृणोति प्रकाशयतीव । मत्त्व विवृतमिव विवृणोतीत्यन्वयो वा । गर्भिणीचिह्नानां जृम्भादीनां विद्यमानत्वादियमपि गर्भिणीव भातीति भाव ॥

अवलोक्य यत्रयमि वारिमुचा-
मनुबिम्बमाकलितपङ्कधिय ।
अवगाहनाय पदमर्पयितु
चकिता भवन्ति मदपेचकिन ॥ ७ ॥

अवलोक्येति ॥ मदपचकिन मत्तगजा । यस्या ताम्रपर्ण्यां पयसि जले । वारिमुचां मेघानाम् । अनुबिम्बम् प्रतिबिम्बम् । अवलोक्य दृष्ट्वा । आकलिता जनिता पङ्कधी कर्दमबुद्धि पङ्कभ्रम इत्यर्थं येषां ते तादृशा सन्त । अवगाहनाय अवतरणाय मज्जनाय । पद चरणम् । अर्पयितु निधातुम् । चकिता भीता । भवन्ति । भ्रान्तिमान् ।

अलिनां निशम्य कलगानसुधा-
मरविन्दसन्ततिषु कन्दलिताम् ।
प्रमदेन या विवृणुते पुलका-
न्प्रथमानशैवलपलाशमिषान् ॥ ८ ॥

अलिनामिति ॥ या ताम्रपर्णी । अरविन्दसन्ततिषु पद्मराशिषु । कन्दलितां विवृद्धाम् । अलिनां भृङ्गाणाम् । कलगानसुधां मधुरगानामृतम् । निशम्य श्रुत्वा । प्रथमानशैवलपलाशमिषान् वर्द्धमानशैवलानां दल व्याजेन जलनीलीनां व्याजेन । प्रमदेन सन्तोषेण । पुलकान् रोमाञ्चान् । विवृणुते प्रकाशयति । सापह्नवोत्प्रेक्षा ॥

अभिवारिजातमुखमर्पयितुं
मधुपैणनाभितिलकं महितम् ।
प्रतिबिम्बितद्युमणिबिम्बमिषा-
द्वहतीव या मुकुरमूर्मिकरे ॥ ९ ॥

अभिवारीति ॥ या । अभिवारिजातमुखं पद्म एव मुखं । महित श्रेष्ठम् । मधुप भ्रमर एव एणनाभितिलक. कस्तूरीविशेषक तम् । अर्पयितु न्यसितुम् । प्रतिबिम्बितद्युमणिबिम्बमिषात् प्रतिफलितसूर्यमण्डलव्याजेन । ऊर्मिकरे तरङ्ग एव हस्ते । मुकुर दर्पणम् । वहति धारयतीव । **रूपकं उत्प्रेक्षा समासोक्तिश्च** ॥

पतदुत्पतज्जलपतद्गुटिका-
विहृतिव्यपाहृतनिमेषतया ।
अभिवृद्धमश्रु किल या भजते
मकरन्दबिन्दुमरविन्ददृशि ॥ १० ॥

पतदिति ॥ या । पतन्त अवतरन्तः उत्पतन्त उड्डयमानाश्च ये जल पतन्त. जलपक्षिण त एव गुटिका गोलका ताभि या विहृति विहार तया व्यपाहृत निरासित निमेषः नेत्रस्पन्द. यस्यास्तस्या भावेन । अरविन्ददृशि पद्मरूपे नयने । अभिवृद्ध प्रवृद्धम् । अश्रु किल नेत्रजलमिव । मकरन्दबिन्दु मधुकणम् । भजते प्राप्नोति । मकरन्दबिन्दुमेव अश्रु भजते किलेति वा ॥ **रूपकं उत्प्रेक्षा च** ॥

शरधारयैव वकचामरव-
त्कुटिलोर्मिचापकुहरोद्गतया ।

प्रतिकूलभेदनकरी प्रथते

स्फुटवाहिनीविलसिता भुवि या ॥ ११ ॥

शरेति ॥ वक्र वलयैव चामरं अस्यास्तीति वक्रचामरवान् कुटिल चक्रीकृतश्च यः ऊर्मिचाप तरङ्ग एव धनु तस्य कुहरात् रन्ध्रात् मध्या दिति यावत् उद्गतया निर्गतया । शरधारया जलप्रवाहेणैव बाणवर्षेणैव, बाणाग्रेणेति वा । प्रतिकूल सर्वस्यापि कूलस्य भेदनकरी भेदिका, प्रति कूलानां शत्रूणां भेदनकरी भेत्री । या ताम्रपर्णी । स्फुट व्यक्त वाहिनी विलसित नदीविलास सेनाविलासश्च यस्याः सा तथोक्ता नदी । भुवि भूलोके । प्रथते प्रसिद्धा भवति ॥

कुटिलभ्रमालिलुडभ्रमणा-

च्छफरीरुपाणहतचालनत ।

अनगर्जनाद्भरपते सुभटा-

ननुयाति पत्रिभरणादपि या ॥ १२ ॥

कुटिलेति ॥ या । कुटिलानां वक्राणां मण्डलाकाराणामित्यर्थं भ्रमाणां आवर्तानां आलि पङ्क्तिरेव स्फुटभ्रमणं यत्रिभ्रमणं तस्मात् । शफर्यं मत्स्यविशेषा एव कृपाणा खड्गा तेषा हतस्य चालनात् भ्रमणात् । अवगर्जनात् साटोपध्वने सिंहनादाच्च । पत्रिणा पक्षिणा बाणाना च भरणात् पोषणात् धारणादपि । नरपते राज्ञ । सुभटान् समीचीनान् योधान् । अनुयाति अनुकरोति । उपमा ॥

अदमीयरोधसि निवेशमसा-

ववकस्य दर्पभरितस्य रिपो ।

व्यसृजद्विमाथकरणाभिमनाः
पृतनापतिं स पुरतो नृपतिः ॥ १३ ॥

अदसीयेति ॥ सः असौ नृपतिः मलगराजकुमारः । अदसीयरोधसि ताम्रपर्णीकूले । निवेशं सेनाधिवेशनम् । अवलम्ब्य कृत्वा । दर्पभरितस्य गर्वपूर्णस्य । रिपोः शत्रोः । विमाथकरणे नाशने अभिमनाः उत्कण्ठितः सन् । पुरतः पुरस्तात् । पृतनापतिं सेनापतिम् । व्यसृजत् प्रेषयामास ॥

अथ निर्ययौ मतिविपर्ययतो
गिरिदर्यमेयजयतूर्यरवः ।
स च सङ्गराय चतुरङ्गबलै-
स्तिरयन्दिशस्तिरुवडिक्षितिपः ॥ १४ ॥

अथेति । अथ अनन्तरम् । सः तिरुवडिक्षितिपः तिरुवडिराजश्च । अनन्तशयननृपतीनां 'तिरुवडि' इति बिरुदनाम । गिरिदरीषु पर्वतगुहासु अमेयः मातुमशक्यः जयतूर्यरवः जयभेरीध्वनिः यस्य तथोक्तः । चतुरङ्गबलैः रथगजतुरगपदातिरूपैः चतुर्विधैः सैन्यैः । दिशः काष्ठाः । तिरयन् आवृण्वानः सन् । सङ्गराय युद्धाय । मतिविपर्ययतः बुद्धिव्यत्यासात् । निर्ययौ निर्गतवान् ॥

उभयोर्व्यराजदुरुसैनिकयोः
क्षणमन्तरालवसुधा वितता ।
विहितोऽवकाश इव वीररमा-
विबुधीस्वयंवरविहारकृते ॥ १५ ॥

उभयोरिति ॥ उभयोः द्वयोः । उरुसैनिकयोः महतोः सैन्ययोः ।

वितता विस्तीर्णा । अन्तराऽवसुधा मध्यभूभाग । वीररमा वीरलक्ष्मी विबुध्य देवाश्रय वरणार्थमागता अप्सरस इत्यर्थ तासां स्वयंवरविहा रस्थाने स्वयंवरलीलानिमित्तम् । 'स्वयंवरविवाहकृते' इति पाठान्तरम् । विहित कल्पित । अवकाश प्रदेश इव । क्षणम् । व्यराजत् शुशुभे ॥

पृथगासिषा पृतनयोः श्रितयो-
रवकाशभूरजनि या महती ।
युतयोर्मिथो युगपदागमितु
चकितेव सा चरमभागमगात् ॥ १६ ॥

पृथगिति ॥ पृतनयो उभयोरपि सेनयो । पृथगासिका पार्थक्ये नावस्थितिम् । श्रितयो प्राप्तयो स्वस्वभागावस्थितयो सत्योरित्यर्थ । महती विशाला । या । अवकाशभू मध्यभूमि । अजनि जाता । सा भूमि । पृतनयो । युगपत् एककाले । मिथ परस्परम् । आगमितु प्रधावितुम् । युतयो गमनाय गतयो । चकिता भीतेव । चरमभाग पश्चाद्भागम् । अगात् गता । **उत्प्रेक्षा** ॥

अविकुण्ठवेगचयमण्डलिका-
गुरुपण्डताण्डवितमुण्डततम् ।
भुजदण्डचण्डलितचण्डधनु-
र्दस्युगणकाण्डहिण्डितनिशुण्डगजम् ॥ १७ ॥

अविकुण्ठेति ॥ इत पद्यचतुष्टयमेकान्वयम् । एतादृश जन्य अजनिरित्युत्तरेणान्वय । अविकुण्ठवेगाना अप्रतिबद्धरयाणां हयानां अश्वानां मण्डलिकायां चक्रभ्रमणे गुरुत्वेन शस्त्रसमूहेन ताण्डवितानि नर्तितानि इव निखातानीत्यर्थ मुण्डततानि मस्तकजातानि यस्मिन्न् ।

भुजदण्डे बाहुदण्डे कुण्डलितेभ्य चक्रितेभ्य आरोपितमौर्वीकेभ्य इत्यथ चण्डभ्य क्रूरेभ्यश्च धनुर्भ्य चापेभ्य च्युतं निर्गतं काण्डे बाणे द्विण्डिता दूरतो निरस्ता विशुण्डा छिन्नकरा गजा यस्मिंस्तत् तथोक्तम् ॥

मदधन्यसामभवसैन्यकरो-

परिनुन्नदन्तविधृतान्यभटम् ।

शरपातवीतगुणयोधधनु-

स्त्वरिताधिरोपितसिरातति कम् ॥ १८ ॥

मदेति ॥ मदधन्या मत्ता ये सामभवा गजा तेषा सैन्येन सेनया तत्समूहेनेत्यथ करै शुण्डाभि उपरिनुन्ना ऊर्ध्वं क्षिप्ता दन्तविधृता दन्तस्यूताश्च अन्यभटा शत्रुयोधा यस्मिंस्तत् तादृशम् । शरपातेन बाणपतनेन वीतगुणानि व्यगतमौर्वीकाणि यानि योधधनूंषि भटचापा तेषु त्वरितं रभसेन यथा तथा अधिरोपिता मौर्वीत्वेन उपयोजिता सिरा तति नाडीसतति यस्मिंस्तत् तथोक्तम् ॥

पिशितस्पृहोत्तरलगृध्रगरु-

त्पवनप्रबुद्धशरमुग्धभटम् ।

इतरेतरासिहतवीरकृत-

शुचरीकरग्रहपुन कलहम् ॥ १९ ॥

पिशितेति ॥ पिशितस्पृहया मासलाभेन उत्तरलाना ऊर्ध्वं चलता गृध्राणा पक्षिविशेषाणा गरुत्पवनेन पक्षवातेन प्रबुद्धा चेतिता शरमुग्धा पूर्वं शरपतनेन मूर्छामधिगता भटा यस्मिंस्तत् तादृशम् । इतरेतर परस्पर इतरेतरस्य परस्परस्य वा असिना खड्गेन हता ये वीरा तै कृत आरब्ध शुचरीकरग्रहे एतस्या अप्सरसा विवाहविषये पुन कलह यस्मिंस्तत् ॥

अविचारितस्वपरयोऽवमना

हतजीवमस्थिरजयापजयम् ।

अजनिष्ट जन्यमनयोर्नल्यो

रपि नारदेन यददृष्टचरम् ॥ २० ॥

अविचारितेति ॥ अविचारितस्वपरयोः अनालोचितस्वपक्षपरपक्षम् । अनाश्नन्तीव अगणितप्राणम् । अस्थिरौ जयापजयौ यस्मिन्स्तत् । जन्य युद्धम् । अनयो । मन्त्र्यो सैन्ययो । अजनिष्ट जातम् । यत् युद्धम् । नारदेनापि । अदृष्टचरं पूर्वं न दृष्टम् ॥

अपर सरोपमहितेन हत

पतितोऽपि कुम्भकरकारकरिणः ।

अविलम्बमम्बरचराम्बुनद-

घसुचपुम्भिकुम्भमवलम्बितवान ॥ २१ ॥

अपर इति । अपरः कश्चित् भटः । अहितेन शत्रुणा । हत । अपगतप्राणं कश्चिद् भटः । करिणः गजस्य । कुम्भास्फालनात् परस्परास्फालनात् । पतितः सन्नपि । अविलम्बं सत्वरम् । अम्बरचराम्बुजदृग्भ्यः अप्सरसां कुचकुम्भकुम्भं गजमस्तकं तम् । अवलम्बितवान् आलम्बितवान् ॥

रिपुणा निकृत्तभुज एव परो

न्यपतत्स्वपातितपराश्रमतः ।

अनाहतु क्षणमथो क्षमणे

स भुजो रराश युधि स दायितम् ॥ २२ ॥

रिपुणेति। पर अन्य कश्चित्। रिपुणा शत्रुणा। निकृत्तभुज छिन्नबाहु सन्नेव। न्यपतत् पतितवान्। स भुग्न खण्डितो बाहु। धनु चापम्। अजहत् अमुञ्चन् सन्। अध भूमौ। भ्रमणे वक्रने। युधि युद्धे रणभूमाविल्यर्थ। शयित पतितम्। त भटम्। स्वपातित स्वेन खण्डित य पर शत्रु तस्य आक्रमत आक्रमणात्। क्षणम्। ररक्ष पालितवान्। स्वपातिपतदाक्रमत ' इति पाठ ॥ स्वपातिना पति तोपरि अवतरता पतता पक्षिणा आक्रमत इति व्याख्येयम् ॥

महतो मदेभशिरसो दलिता
न्मणिभिश्च्युतै सिकतिले फलके।
परदारणात्प्रहरण मसृण
समराय कोऽपि समशातयत ॥ २३ ॥

महत इति। कोऽपि वीर। दलितात् विदारितात्। महत बृहत। मदभशिरस मत्तगजकुम्भात्। च्युतै गलितै। मणिभि मौक्तिकै। सिकतिल वालुकावति। फलके चर्मणि। परदारणात् शत्रुखण्डनात्। मसृण कुण्ठितधारम्। प्रहरण आयुधम्। समराय युद्धाय। समशातयत सम्यगुत्तजितवान् ॥

करकुन्तकोटिदलितात्करिण
क्षतजेन कुम्भफलकात्क्षरता।
अपरो व्यराजदभित स्नपितो
विहिताभिषेक इव वीरपदे ॥ २४ ॥

करेति॥ अपर अन्य कश्चित्। करकुन्तकोटिदलितात् हस्तस्थितस्य प्रासस्य अग्रेण विदारितात्। करिण गजस्य। कुम्भफलकात् फलकस

दशात् मस्तकात् । कुम्भयुगलादिति पाठान्तरम् । क्षरता प्रस्रवता । क्षतजेन रक्तेन । अभितः समन्तात् सर्वावयवावच्छेदेनेत्यर्थः । स्नापितः मज्जितः सन् । वीरपदे वीरस्थाने । विहितः कृतः अभिषेकः पट्टाभिषेकः यस्य स तथोक्त इव । व्यराजत् राजति स्म ॥

समतासहं शशिकुलेशबल-
युधि केरलस्य युगपत्पृतनाम् ।
प्रसितुं समैहत मदमहिला
प्रलयाम्बुराशिपरिभाविरवम् ॥ २५ ॥

समतेति ॥ समतासहं सादृश्यमसहमानं अनुपममित्यर्थः । प्रलयाम्बुराशिपरिभाविरवं प्रलयकालसमुद्रतिरस्कारिगर्जितं च । शशिकुलेशबलं चन्द्रवंशाधीशराजाच्युतरायस्य सैन्यम् । युधि युद्धे । मदमहिला दर्पकलुषाम् । केरलस्य चेरराजस्य । पृतनां सैन्यम् । युगपत् एकदैव । प्रसितुं भक्षयितुं नाशयितुमित्यर्थः । ऐहत चेष्टते स्म इयेष वा ॥

कति चित्करालकरवालिकया
कतिचिच्च कुन्तलतया शितया ।
विशिखैः परे शितमुखैरभव-
न्विबुधेनया विदलिता विमता ॥ २६ ॥

कतीति ॥ विबुधेनया अच्युतरायसैन्येन । कतिचित् कतिपये । विमताः शत्रवः । करालया भयङ्करया । करवालिकया खड्गेन । विदलिताः खण्डिताः । अभवन् । कति चित् । शितया तीक्ष्णया । कुन्तलतया प्रासवल्ल्या । विदलिता अभवन् । परे अन्ये केचन । शितमुखैः तीक्ष्णाग्रैः । विशिखैः बाणैः । विदलिता अभवन् ॥

अवकीर्णकर्णकनकाभरणा

हननाजहत्किणगणासतटा ।

करतो विनिर्गलितखड्गधनु-

परिघादिमप्रहरणप्रकरा ॥ २७ ॥

अवकीर्णेति ॥ पद्यद्वयमेकान्वयम् । अवकीर्णानि परितः क्षिप्तानि कर्णकनकाभरणानि कनकमयानि कर्णभूषणानि येषां ते तथोक्ताः । हननेन प्रहारेण अजहत्किणगणानि अविगतव्रणचिह्नसमूहानि असतटानि भुजशिखरप्रदेशा येषां तथोक्ताः । करतः हस्तेभ्यः । विनिर्गलितानि च्युतानि खड्गः धनुः परिघः लोहबद्धो लगुडभेदः एतदादिमानि प्रहरणानि आयुधानि येषां ते तथोक्ताः ॥

श्लथमौलिनेद्धनदुकूलशिखा

स्तरणे रणे कुणपभुक्छरणे ।

विपुलांसकूटविगलद्वलया-

श्चिरमस्वपन्सपदि वेरभटाः ॥ २८ ॥

श्लथेति ॥ विपुलात् विशालात् अंसकूटात् अंसशिखरात् विगलत् पतमानं वलयं अङ्गदं येषां ते तथोक्ताश्च ते । 'विलसद्वलया' इति पाठान्तरम् । वैरभटाः वैरानियोधाः श्लथानां शिथिलं यथा तथा व्ययमानानां मौलिवेष्टनदुकूलानां उष्णीषभूतक्षौमाणां शिखाः अञ्चलान्येव आस्तरणानि चित्रकम्बलानि यस्मिंस्तस्मिन् तथोक्ते । शिखाभिः आस्तरणं आच्छादनं यस्येति वा । कुणपभुजां शवभोजिनां गृध्रगोमायुप्रभृतीनां पिशाचादीनां वा शरणे रक्षितरि गृहे वा । रणे युद्धे । चिरं दीर्घकालम् । अस्वपन् सुप्तवन्तः मृता इत्यर्थः ॥

निहतावशिष्टसुभटानुगतो
विजयिष्णुसैन्यमधिजन्यममुम् ।
अभिगम्य चोलपतिनानतवा-
नपरावतारममरेन्द्रतरोः ॥ २९ ॥

निहतेति ॥ (चेरराज) । निहतावशिष्टैः हतशेषैः सुभटैः अनुगतः अनुयातः सन् । अधिजन्यं युद्धे । विजयिष्णुसैन्यं जयशीलसैन्यम् । अमरेन्द्रतरोः कल्पवृक्षस्य । अपरावतारं मूर्त्यन्तरमिव स्थितं महावदान्यमित्यर्थः । अमुं मलयनृपतिम् । चोलपतिना चोलराजेन सह । अभिगम्य प्राप्य । आनतवान् प्रणतवान् ॥

अयमर्पितस्तव पदाम्बुजयो-
रधमः स तिर्यगटिरधर्मपरः ।
इति तं निगद्य समदान्द्विरदा-
नुपदीचकार रयगांस्तुरगान् ॥ ३० ॥

अयमिति ॥ अधर्मपरः अधर्मासक्तः । अधमः नीचः । अयं सः तिर्यगटिः तिर्यगटिराजः । तव । पदाम्बुजयोः पादपद्मयोः । अर्पितः त्वां शरणं गत इत्यर्थः । इति । मलयनृपतिसुतम् । निगद्य उक्त्वा । समदान् मत्तान् । द्विरदान् गजान् । रयगान् वेगेन गच्छतः । तुरगान् अश्वांश्च । उपदीचकार उपायनीकृतवान् ॥

अनुगृह्य नम्रममुरक्षणतः
क्षितिमाश्रये तिग्मटिक्षितिपम् ।

अपि पाण्ड्यभूपमदर्सीयपदा-
भ्यधिकप्रतिष्ठमतनिष्ट नृप ॥ ३१ ॥

अनुगृह्यति ॥ नय नीतमार्ग । स्थितिमान् निष्ठावान् । नृप सन्यरानकुमार । नम्र विनतम् । तिरवगिशतय तिरत्नैराम् । असुर क्षणत प्राणरक्षया । अनुगृह्य । पण्ड्यभूप पाण्ड्यराजमाप । अदर्सीयपदात् तिरवान्नृपसवन्धिन स्थानात् अभ्यधिका प्रतिष्ठा स्थिति यस्य तम् । अतनिष्ट अकुरुत ॥

शयने शयानमुदधिं समया
पदसौरभोर्मिपरिणाहवति ।
अथ नन्तुमच्युतमगादवने
रधिभूरनन्तशयनाभिमुखम् ॥ ३२ ॥

शयनेति ॥ अथ । अवने अधिभू पृथ्वीपति । उदधिं समया समुद्रसमीप । पदानां शब्दानां यत् सौरभ परिमल सौशब्द्यमिति यावत् तस्य ऊर्मीणा वीचीना सप्तीनामित्यर्थ परिणाह आभोग अस्यास्तीति तस्मिन् । शयन आदिशेष आदशपस्य पतञ्जलिरूपेण शब्दसाधुत्वानुणायकत्वादिति भाव । शयानम् । अच्युत पद्मनाभम् । नन्तु वा नन्तुम् । अनन्तशयनाभिमुख अनन्तशयननामकनगर अभिमुखीकृत्य तदुद्दिश्येत्यर्थ । अगात् गत । एतावत्पर्यन्त **प्रमिताक्षरा** वृत्तम् ॥

आवासभूश्चुलकदम्भमहाम्बुराशे
रत्नर्मुखल्य हयरत्नखनि सुमेपो ।

साम्राज्यभूरगरुचन्दनवाटिकाया
मार्गेऽजनिष्ट मलयाद्रिरमुष्य दृष्ट्योः ॥ ३३ ॥

आवासभूरिति ॥ चुलुकप्रमाणक महाम्बुराशि महाम्बुर यस्य तस्य । 'चुलुकितोदमहाम्बुराश' इति पाठान्तरम् । अयमेव च पाठ साधीयान्, द्वयमञ्जुदप्रचारध्वमाल एव विधानात् । चुलुकितोद चुलकीकृतजल महाम्बुराशि यस्मात तस्य व्याख्येयम् । अन्तर्मुनेस्त योगिन अगस्त्यमहर्षेरित्यर्थ । आवासभू निवासस्थानम् । सुमयो मन्मथ स्य । इयरत्र अभ्यन्ति दक्षिणवात स एव रक्ष तस्य खनि आकर दक्षिणा निलजन्मभूमिरित्यर्थ । अगरूणां कालागरूणां चन्दनानां मलयजानां च वाटिकाया पङ्क्ते । साम्राज्यभू चक्रवर्ति बस्थान तदुत्पत्तिरुत्पत्तिभूमि रित्यर्थ । मलयाद्रि मलयपर्वत । अमुष्य अस्य राज्ञ । दृष्ट्या नयनयो । मार्गे पथि । अजनिष्ट जात दृष्ट इत्यर्थ । वसन्ततिलकम् ॥

वीथीष्यम्बुरुहां विहारनिरता विक्षिप्य धूलीभर
ताम्राया तरलोर्मिकाविरचितप्रेङ्खोल्लिकाकेलिका ।
लक्ष्यालक्ष्यरदा पय पयोमिषाहास्याल्वा षट्पदे
सेनाश्रान्तिमपाहरन्ति शिशव श्रीखण्डशैलानिला ॥३४॥

वीथीष्विति ॥ शिशव अर्भका । श्रीखण्डशैलानिला चन्दनाद्रिम रुता मन्दमारुतपोता इत्यर्थ । 'श्रीखण्डजैल' इति पाठान्तरम् । अ म्बुरुहां पद्मानाम् । वीथीषु पङ्क्तिषु वरसमुखे । विहारनिरता क्रीडासक्ता सन्त । धूलीभर रज पुञ्जम् । विक्षिप्य विकीर्य । ताम्रायां ताम्रप र्ण्याम् । तरलाभि चपलाभि ऊर्मिकाभि भङ्गाभि विरचिता कृता प्रेङ्खोल्लिकाकेलि दोलाविहार यैस्ते तथोक्ता । लक्ष्यालक्ष्य धूलीभर

विक्षप्स्यति वा । पय कणमिषात् नलबिन्दुव्याजेन । लक्ष्यालक्ष्यरदा दृश्यादृश्यदन्ता । षट्पद भ्रमरै । लम्बालसा उम्बमानचूर्णकुन्तला च सन्त । सन्धार्यन्ति सैन्याना श्रमम् अपाहरन्ति अपनयान्त । रूपक परिकरश्च । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

मैनाकप्रमुखैर्महीधरकुलैर्माहेन्द्रभीत्याकुलै
मत्वा शोपमपामपाङ्गितचमूराजीरजोमण्डलै ।
अभ्युत्थानमिवाचरन्तमसकृत्प्रेङ्खत्तरङ्गच्छला
दद्राक्षीन्निधिमम्भसा स नयनायाम मिमान किल ॥३५॥

मैनाकेति ॥ स नृपति । अपाङ्गित दृष्ट चमूराजीरजोमण्डल सैन्य समूहोत्थापितधूलीपटल यैस्तस्तथोक्तै । अपा जलानाम् । शोषम् । मत्वा विचार्य । माहेन्द्रभीत्याकुलै इन्द्रागतनभयेन व्याकुलै । मैनाक प्रमुखै मैनाकप्रमुखैः । महीधरकुलै पर्वतसमूहै सह । महीधरकुलै अपा शोष मन्वानैर्वा । असकृत् मुहुर्मुहु । प्रेङ्खत्तरङ्गच्छलात् चलता तरङ्गाणां व्याजेन । अभ्युत्थान गमनाय उद्गमनम् । आचरन्त कुर्वाणमिव स्थितम् । नयनायाम दर्शनशक्त्यै स्वनेत्रतुल्य वा । मिमान किल परिमातमिव च स्थितम् । अम्भसा निधिं समुद्रम् । अद्राक्षीत् अपश्यत् । नयनायाममिमान किल इति पाठान्तरम् । उत्प्रेक्षा । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

इति षष्ठ सर्ग ॥



परिष्कृतिनिवेदनम् ।

महाशयाना नैतदाश्चर्यम्, यदमुद्रितस्य प्रथमस्य प्रत्नादर्शस्य प्रत्न नादनुद्धीना तदशुद्धिपरिहारपूर्वक समीचान पाठमुन्नयता तदनायत्त मानसानां व्याख्यातॄणा भूयसा सम्भवान्त तत्र तत्राक्षरत पदता याजना नाऽयता भावतो पागद्धरणतश्च प्रमादा इति तादृशऽस्मिन्नच्युतराया भ्युदयऽपि तत्र तत्र पतितानि स्खलितानीति । पर तु पुन परिदीत नाया यानि नाम साम्प्रतमस्फुरन् तानीदाना पाराह्यन्ते ।

पृष्ठ	पङ्क्ति	परिष्कृतम्	पृष्ठ	पङ्क्ति	परिष्कृतम्
७	१७	यत्तमसो	१२८	१	रायण
	२१	भयार्थिना	,,	७	अनुकृतवती
८१	१०	क्रीडा यस्य	,,	१२	मिता मविभागा
१०७	७	प्रत्यर्न विपलाति			चना
१०८	०	धान्या	१३०	१७	कुनसाम
	६	चालप चालराज ।	१३९	९	यातप
	१३	भूपति ।		१४	चालपम् ।
११८	९	सवन्धिनम् । गाध	१४१	११	वि दुाभ गवनम
		तन्हदर्शी	१४४	१०	पतद्ध

प्रथमसर्गे १२ पद्य या विधु विमाहिनी मूर्तिमत्य सुमनाजनाय स्वरमन्वया वा । द्वितीयसर्गे १८ पद्य व्याख्यान चकुरिलनन्तर अप ह पद्यारभ्य बहव इत्यन्त प्रमादपतित ततोऽपनयम् । २६ पद्य व्याख्यान भनुकृतम् । आदृत माभिलाष । अभूत् । पुत्रदर्शनाय नि नमय ाग नवगहृदयाण्याभन्त्रापलय इति व्याख्ययम् । ४० पद्य ' प्रतिबन्ध गन्नामा इति पाठ इदानी मुपलब्ध । मपदा अन्ताभि इति यत्र । अमा इति व्याख्ययम् । अन्ताभीति भाव तुट् । चतुर्थसर्गे ३० पद्य अनुत्तरशयम् इति इन्दतिक्रयाविशषण वा । पञ्चमसर्गे ४१ पद्य प्रभानेवलयन विश्वानि इति द्विभिन्भवया व्यवहियमाणान प्रभा वान्मगइन । इति व्याख्येयम् । षष्ठसर्गे १० पद्य उरर्गनिवया मह न्यय । उभया मयाद्या इति व्याख्ययम् ।